Вінницький національнй технічний університет

Кафедра філософії та гуманітарних наук

Гречановська О. В.

КОРОТКИЙ ЕКСКУРС В ІСТОРІЮ ПЕДАГОГІКИ

Курс лекцій

Для магістрів всіх спеціальностей

(Частина ІІ)

Вінниця 2019

ЗМІСТ

1. Доісторичний період……..3

2. Епоха Античності *(афінська та спартанська система виховання). Педагогічні ідеї античного світу……6*

3. Особливості виховання і навчання на Русі……..13

4. Освіта й виховання в епоху Середньовіччя……..18

5. Перші університети……24

6. Освіта та педагогічна думка епохи Відродження *(гуманістична педагогіка)……26*

7. Освіта та виховання на Україні в період з XIV ст. – 1-пол.XVII ст…….31

8. Розвиток шкільництва на терені Запорозької Січі……..39

9. Особливості розвитку освіти 2 пол. XVII- 1 пол. XVIII ст……41

10. Розвиток української педагогіки й шкільництва у другій половині XVIII — першій половині XIX ст……..51

11. Педагогіка XIX-XX ст……66

12. Особливості розвитку педагогіки на сучасному етапі……88

13. Болонський процес і освіта в Україні……..96

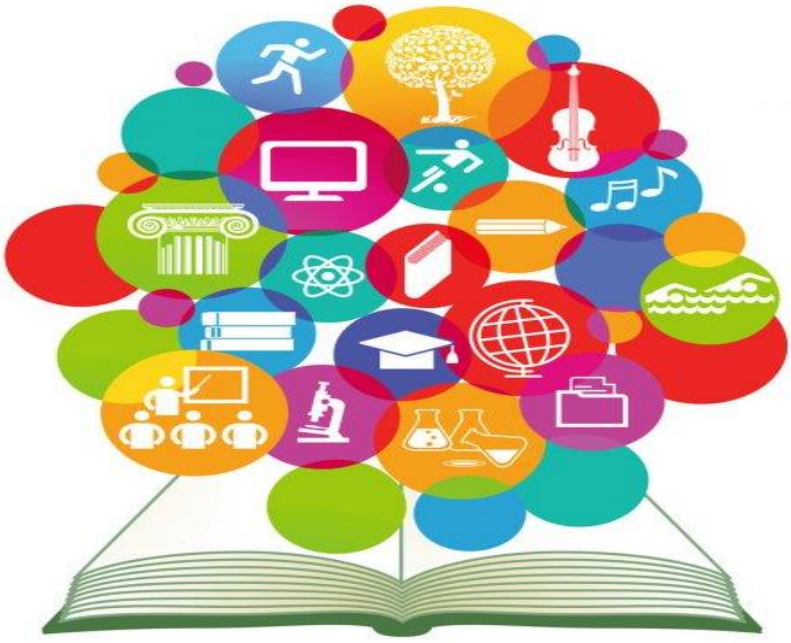

1. Доісторичний період.

На самій ранній сходинці розвитку суспільства, в період первісного суспільства, умови життя були дуже важкими, і, щоб вижити, людям потрібно було триматися разом, трудитися лише колективно. Все в тому Суспільстві було колективним, не існувало соціальної нерівності та класів, люди жили в загальних житлах та спільно виховували дітей, які належали всьому роду. В безкласовому суспільстві дітей виховували однаково, рано залучаючи їх до посильної для них діяльності. З малих літ вони приймали участь в здобуванні їжі – збирали рослини, які можна було їсти, плоди. З віком ступінь їх участі в спільній праці із дорослими збільшувалася. Поряд із старшими та під їх керівництвом діти та підлітки набували життєво необхідних та трудових вмінь та навичок. Було природнім деякі розбіжності у вихованні дівчаток та хлопчиків. Хлопці брали участь разом з чоловіками в полюванні та риболовлі, їх навчали боротися, стріляти з лука, їздити верхи; дівчата помагали жінкам готувати їжу, робити одяг, посуд. Всіх дітей привчали доглядати за тваринами, займатися землеробством; з розвитком ремесла навчали їх ремесел. Діти були неодмінними учасниками общинних свят, що включали в себе обрядові ігри, танці, спів, жертвопринесення. Родова громада доручала старшим, навченим досвідом людям знайомити молоде покоління з обрядами, традиціями та історією роду, з релігійними віруваннями, виховувати у молодших шанування до старших і померлих. Велике місце у вихованні моралі і поведінки дітей займало усна народна творчість: перекази, пісні та ін. Переходу юнаків і дівчат в повноправні члени роду передувала спеціальна підготовка під керівництвом найавторитетніших і мудрих людей. Вона закінчувалася присвятою, що складався з представників громадських випробувань, в яких перевірялася готовність молоді до виконання обов'язків дорослого члена родового суспільства.[1]

[1] История педагогики (в 2-х частях). Учебно-методическое пособие для студентов педагогических институтов / Под ред. М. Б. Шабаевой. — М.: Просвещение, 1981. – 367 с. С. 5

Найдревнішими у людській цивілізації вважаються піктографічні школи (від гр. pictos – писаний фарбою, мальований і gramma – пишу; мальоване письмо). Ці школи винили за 7 тис. років до н.е. на території нинішньої Мексики. В той час на цій території проживали племена інків та майя. Тому у деяких історичних дослідженнях цей період називають культурою майя. З коротких відомостей дізнаємося про те, що дітей навчали старійшини роду. Основою навчання було формування у дітей вміння зображати (рисувати) різні знаки, які схематично нагадували птахів, тварин, рослин та ін. За пізніших часів перші школи з'являються в країнах Сходу: Ассірії, Вавілоні, Єгипті, Китаю, Індії. Саме у цих країнах зростала роль міст, розвивались ремесла, торгівля, складався апарат державної влади. Поступово виникли писемність, початки математики, астрономії та прикладних наук. Все це вимагало довготривалого й планомірного навчання. Приблизно у IV тисячолітті до н.е. відбулося об'єднання невеличких держав на берегах річки Ніл. Так виникає рабовласницька держава Єгипет на чолі з фараоном. Саме у цей період і з'являється два типи шкіл: *школи жреців* (їх називали школами каліграфічного письма) та *школи писців* (школи ієратичного письма). Загалом в школах жреців навчалися хлопчики із жрецьких родин. Кількість учнів становила не більше 10. Вони вивчали ієрогліфи (читання), письмо, рахунок, арифметику, астрономію, астрологію, древньоєгипетський релігійний культ. Школи ці влаштовувалися при храмах і називалися *рамессеум*. Термін навчання сягав до десяти років, оскільки надто складним видавалося оволодіння вміннями зображення ієрогліфів, а також магії, чаклунства, народної медицини. У III-II тис. до н.е. у Єгипті досить успішно розвивалися насамперед такі науки, як астрономія, геометрія, арифметика. Єгиптяни володіли вмінням обрахунку часу розливу річки Ніл, мали перші у світі іригаційні споруди та інші прості механізми й машини. Жреці володіли таємницями магії, народної медицини. Виникаючи на базі господарського життя (спостереження за розливом річок, будівництво

крупних споруд та ін.), ці зачатки культури ревниво оберігалися кастою жреців у глибокій таємниці від рабів та інших нижчих станів простого населення. Тим самим, вони передавалися із роду до роду, від батька до сина. Таким чином, оволодіння грамотою, науками набувало тут кастового й релігійного характеру. Проте потреби господарського, суспільного життя, управління державою спонукали до створення у III–му тисячолітті шкіл писців. Саме у цих закладах готували майбутніх державних чиновників Єгипту. Оволодівши вміннями спрощеного ієратичного письма, хлопчики вивчали рахунок, деякі закони держави. Природно, що навчання у цих закладах було менш тривалим, ніж у попередніх (приблизно 6 років). Після закінчення шкіл юнаки ставали писцями, канцеляристами, збирачами податків, наглядачами над рабами, завідувачами складами і ін. Важливо, що спрощене письмо, яким оволодівали представники простих станів у цих школах, не давало їм можливості проникнути до таємниць монополізованої жрецями науки. Тим самим, остання була привілеєм лише їх дітей.[2]

Родоначальниками педагогіки (від грец. paidagogike, paidos - дитя і agu - веду, виховую) визнані давньокитайський мислитель Конфуцій (бл. 551-479 до н.е.) і давньоримський філософ Сократ (бл. 470-399 до н.е.). До педагогічної діяльності Конфуцій приступив у віці 30 років, відкривши першу в історії Китаю приватну школу. Основний акцент в ній робився на чотирьох дисциплінах: «культурі» (письмова класика), «поведінці» (етика), «відданості» (політика) і «довірі» (психологія). Умови прийому та навчання давали рівні можливості «незалежно від роду» за мінімальну плату - в'язку сушеного м'яса[3]. Загалом навчалися у школах понад 15 років. Лише 10 років у середньому хлопчики витрачали для того, щоб навчитися читати й писати ієрогліфи (потрібно було завчити 3-4 тисячі знаків).

[2] Історія педагогіки / За ред. проф. М.В. Левківського, докт.пед.наук О.А. Дубасенюк. – Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 1999. – 336 с.

[3] Милорадова Н.Г. Психология и педагогика: Учебник. — М.: Гардарики, 2005. - 335 с.

2. Епоха Античності (VIII ст. до н.е. - V ст. н.е.) стала невичерпним культурним джерелом для подальших цивілізацій і внесла вагомий вклад в розвиток філософської і педагогічної думки, практики освіти. У Стародавній Греції система виховних інститутів досягла зрілих форм до IV століття до н.е., після тривалої еволюції. Ми пропонуємо, для порівняння, розглянути афінську та спартанську систему виховання та проаналізувати їх вклад в розвиток педагогіки в цілому.

Афінська система виховання залишила слід в історії педагогіки як провісниця високої духовної культури, формування гармонійної людини, основними якостями якої були духовне багатство, моральна чистота та фізична досконаліть. Саме в Афінах виникла ідея гармонійного розвитку особи як мети виховання. В Афінських містах тривалий час існувала традиція, за якою найзаслуженіша людина удостоювалась посади *гімнасіарха* – керівника школи для дітей вільних громадян. Це була ознака тодішнього демократичного ладу і ставлення суспільства до громадянського виховання підростаючого покоління. У школах вихователі прагнули сформувати гармонійно розвинену, творчу людину, яка була б духовно багатою, морально чистою і фізично досконалою. На відміну від Спарти, в Афінах значного розвитку набули різні ремесла і торгівля. Високого рівня досягли в Афінах архітектура, скульптура, живопис, художня література, історія, географія, математика, філософські науки. Особливості економічного становища і політичного життя населення Афін знайшли своє відображення у системі виховання дітей і молоді. Афінська система виховання, як і спартанська, також здійснювалась в інтересах рабовласників, але була більш різноманітною. Афіняни вважали ідеальною людиною ту, яка втілювала гармонію фізичного і морального розвитку, і прагнули до поєднання розумового, морального, естетичного і фізичного виховання. Але цей ідеал повністю обстоювався тільки соціальною верхівкою – рабовласниками. До семи років діти обох статей виховувались вдома, в сім'ях. Потім хлопчики вступали до школи, а дівчатка проводили весь час у жіночій

половині будинку – *гінекеї*. Тут їх навчали читати, писати, грати на музичних інструментах, а головне – займатися рукоділлям. Усе це – під суворим наглядом. Після шлюбу в становищі дівчат практично нічого не змінювалось: вони переходили з однієї гінекії в іншу. Як і доти, вони не мали права брати участь в бенкетах, без супроводу рабинь виходити на вулицю, говорити в присутності чоловіків. Тим часом хлопчики здобували всебічний інтелектуальний розвиток, всіляко вдосконалюючи культуру тіла. Хлопчики 7-14 років навчалися у приватних школах *граматистів* і *кіфаристів*. Заняття проводили вчителі, яких називали *дидаскалами* (від грецького слова «дидаско» – навчаю). Учнів до школи та додому супроводили *раби-педагоги* («пайс» – дитина, «агогейн» – вести). У школах граматистів вчили писати, читати та рахувати. Використовувався буквоскладальний метод навчання грамоти. Діти заучували напам'ять літери за їх назвами (альфа, бета, гамма та ін.), потім складали їх в склади, слова писали на навощених дощечках паличкою (стилем). Лічили на пальцях, камінцях і рахівницях. В школах кіфаристів (музики) учням, крім елементарної грамоти, надавали літературну освіту і естетичне виховання: вчили співати, грати на музичних інструментах, декламувати уривки з «Одісеї», «Іліади» та інших художніх творів[4]. Давньогрецький філософ Платон так описує день навчання маленьких афінян в школі кіфаристів: «Коли навчилися грати на кіфарі, навчають їх віршам гарних поетів-піснетворців, і цим змушують душі дітей звикатись з правильним чергуванням і ладами, щоб ставали вони лагіднішими, поважними і врівноваженими, щоб були здатними і до промов, і до діяльності, адже все життя людини потребує поважності і доброчесності.»[5] Навчання в школах граматистів і кіфаристів здійснювалось одночасно або послідовно – спочатку в школі граматистів, а потім – кіфаристів. Ці школи були при- ватними і платними. У *школі-палестрі* (школі боротьби) підлітки 14-16 років навчалися п'ятиборству (біг, стрибки, боротьба, кидання

[4] Історія педагогіки / За ред. проф. М.В. Левківського, докт.пед.наук О.А. Дубасенюк. – Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 1999. – 336 с. С.22
[5] Платон. Протагор. – Соч в 3т. – М., 1968 – Т.1 – С.208.

диска і списа), а також плаванню. З ними проводили бесіди з політичних і моральних питань. Фізичним вихованням і бесідами в палестрі займалися найбільш відомі громадяни держави. Юнаки 17-18 років з родин найзаможніших аристократів виховувалися в *гімнасіях* (гімназіях), де вивчали філософію, політику, літературу, для того щоб підготуватися до участі в керуванні державою та займатися гімнастикою. Юнаки 18-20 років готувалися до військової служби в групах *ефебів*, де продовжувалося їх військово-фізичне виховання. Вони вивчали зброю, морську справу, фортифікацію, військові статути, закони держави, брали участь в громадських святах і театральних виставах. Афінська система виховання мала яскраво виражений класовий характер і була розрахована на те, щоб не допустити дітей нижчих верств до освіти. Діти основної маси вільнонародженого населення /демосу/ не могли навчатися в школах. Батьки навчали своїх дітей ремеслу, частково – грамоти. Це було закріплено законом, за яким малозаможні батьки зобов'язані були навчати дітей тому чи іншому ремеслу, в іншому випадку діти звільнялись в майбутньому від матеріальної турботи за старими батьками.

В Афінах у класичний період отримання освіти не було юридично обов'язковим, а розглядалося як борг батьків перед дітьми, а тому всі школи були приватними і платними. Це було пов'язано з особливостями самої давньогрецької культури, в якій мало бути рівновага тіла і духу, прославлений ідеал - краси і добра, злитих в людині воєдино. Потрібно відмітити, що зі Стародавньої Греції ведуть своє походження і багато інших педагогічних понять і термінів, наприклад, *школа*, що означає «*дозвілля*», *гімназія* – суспільна школа фізичного виховання, а згодом просто середня школа тощо.[6]

Спартанська система виховання. Спартанців виховували в жорстких умовах, прагнучи виростити з хлопців суворих, безжалісних воїнів, а з дівчаток – воїтельниць-амазонок, які б мало в чому поступалися б чоловікам.

[6] Иванов Е.В. История образования и педагогической мысли: Учебно-методические рекомендации к семинарским занятиям. - Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2002. - 52 с.

Починаючи з семи років, хлопчиків-спартіатів, які до цього часу жили вдома, віддавали в державні виховні заклади – *агели* -, в яких вони перебували до 18 років під наглядом вихователів-педономів. Особлива увага зверталась на фізичне виховання: вихованців привчали зносити холод, спеку, голод, біль. Вони спали на земляній підлозі, вкритій твердою підстилкою, одержували на рік тільки один плащ, погано харчувались. Їх тренували в бігу, стрибках, киданні списа та диска, у боротьбі з використанням прийомів рукопашного бою. Велика увага приділялась військово-гімнастичним вправам. На дозвіллі вони розважались військовими іграми, вчились співати й грати на музичних інструментах, виконувати ритуальні танці, які носили бойовий, войовничий характер. Головним завданням було виховання жорстокості, ненависті до рабів у підростаючих рабовласників. З цією метою вони брали участь у *криптіях*, нічних облавах на рабів, коли загін молодих спартіатів оточував який-небудь міський квартал або район за містом і мав право на вбивство будь-якого раба. Заняття, які проводились в агелах, часто відвідували дорослі, серед них державні діячі, які уважно стежили за поведінкою кожного вихованця, розповідали про державні закони і порядки, про стійкість і мужність їх предків, моральні якості спартіатів. В процесі бесід від вихованців вимагали чітких, швидких і коротких /лаконічних/ відповідей. Розумовому розвитку дітей і молоді в Спарті приділялось мало уваги. Все виховання було підпорядковане тому, щоб сформувати у спартіатів беззаперечну слухняність, витривалість і вміння перемагати. Підлітки брали участь у щорічних публічних випробовуваннях – змаганнях. Їх сікли перед вівтарем, щоб пересвідчитись у терплячості та витривалості. Для декого з вихованців це закінчувалось смертю, для інших – завершенням періоду підготовки воїнів; вони набували права носити зброю. Юнаки 18-20 років об’єднувались в групи *ефебів*. Грецький історик Плутарх писав, що діти вчились тільки самому необхідному, подальше їх виховання переслідувало тільки одну мету: безперечну слухняність, витривалість і науку перемагати. Спартанські дівчата мали добре бігати,

вправлятися в боротьбі, кидати списа, аби заздалегідь підготувати тіло до майбутнього материнства; оголені, вони брали участь в урочистостях та священних обрядах. Та попри все це, спартанки зберігали цнотливість, не знали розпусти; нагота, на думку їх сучасників, привчала дівчат до краси, турботи про привабливість тіла, а, отже, спрямовувала думки до благородного русла. Завдяки такій системі виховання формувався тип здорової, сміливої й впевненої у собі спартанської жінки. Військово-фізична підготовка дівчат була спрямована також і на підтримання покори рабів та охорону держави, коли чоловіки будуть у військових походах. Проте виховання і хлопчиків, і дівчаток було однобічним. Арістотель зазначав, що спартанці трималися доти, доки воювали і стали гинути, домігшись гегемонії, бо не вміли користуватись дозвіллям, не знали ніякої іншої справи, крім військової.

Найвидатніші філософи того часу були одночасно і виразниками педагогічних ідей античного світу.

Сократ (469-399 до н.е.) Заперечував пізнання світу і природи через їх недоступність людському розуму, намагався довести, що люди повинні пізнавати лише самих себе і вдосконалювати свою мораль. Це і було метою виховання на думку Сократа. Сократ – філософ-трибун, вів бесіди з питань моралі на площах, заставляв своїх слухачів шляхом запитань і відповідей знаходити «істину», сам при цьому не пропонував готових положень і висновків. ***Такий стиль ведення бесід зі слухачами став називатись сократівським, а з часом – евристичним.***

Платон (427-347 до н.е.) – видатний давньогрецький філософ, об'єктивний ідеаліст, ідеолог рабовласницької аристократії, учень Сократа. У творах «Держава», «Закони», «Протагор» накреслив проект нової системи виховання дітей і молоді в рабовласницькій державі. За його теорією, діти з 6-річного віку повинні виховуватись на «майданчиках» біля храмів, де жінки вихователькі, призначені державою, розвивають їх за допомогою ігор, казок, пісень, бесід тощо. З 7 до 12 років діти відвідують державну школу, де вчаться

читати, писати, рахувати, музиці і співу. Для дітей 12-16 років пропонується школа фізичного виховання – *палестра* – з гімнастичними вправами. При цьому нездібні діти відсіваються в ряди землеробів і ремісників. З 18 до 20 років – *ефебія* – посилена військово-гімнастична підготовка. З 20-ти років юнаки, які не виявили здібностей до наук, ставали воїнами. З 21 до 30 років ті, що залишилися вивчають такі науки, як арифметику, геометрію, астрономію і музику. Вони готуються до виконання важливих державних доручень. Особи віком від 30 до 35 р. найздібніші і найдоброчесніші, можуть продовжувати вдосконалювати свою освіту, щоб потім стати керівниками держави. Після 50-ти років вони звільняються від керівництва державою і можуть далі самовдосконалюватись. Виховання жінок, на думку Платона, повинно бути таким само, як і в Спарті. Щодо виховання рабів, то Платон рекомендує ставитись до них суворо, не ніжити, карати за будь-які проступки, об'єднувати в групи за ознакою різномов'я, щоб вони не спілкувалися між собою. *Педагогічна система Платона була побудована в інтересах рабовласників, ігнорувала інтереси народу, не приймала до уваги виховання рабів. Він з презирством ставився до фізичної праці, вважаючи, що для дітей рабовласників трудове виховання не потрібне. Проте Платон висунув ряд цікавих думок, зокрема: виховання дітей дошкільного віку, фізичне виховання, розширення програми навчання, створення державної системи виховання, освіту для дорослих і самовдосконалення людини протягом життя.*

Арістотель (384-322 до н.е.) – учень Платона, давньогрецький філософ і педагог, автор наукових праць в галузі філософії, політики, етики, естетики, природознавства. Він був вихователем О.Македонського. *Вперше вивів основні положення логіки. В 335 р. заснував в Афінах філософську школу – Лікей*. На думку Арістотеля, людина має душу і тіло, які існують неподільно, як матерія і форма. Він виділяє три види душу: рослинну, що виявляється в харчуванні і розмноженні, тваринну або вольову, що виявляється в почуттях і бажаннях, розумову, що виявляється у мисленні і пізнанні. Відповідно до цього виховання

має бути фізичним, моральним і розумовим. *Мета виховання – розвинути в людині вищі якості душі – розумову і вольову. Виховання повинно здійснюватись державою, яка визначає мету, завдання і зміст виховання і навчання.* Арістотель пропонує свою вікову періодизацію дітей: 1) від народження до 7 років; 2) від 7 до 14 років /початку статевої зрілості/; 3) від початку статевої зрілості до 21 року. Така періодизація, на думку Арістотеля, відповідає природі людини. До 7 років дитина виховується в сім'ї, де батьки повинні загартовувати дитину, виховувати засобами гри, казки, музики, моральних бесід. Від 7 до 14 років діти мали відвідувати державні школи, в яких займатимуться фізичними вправами, вчитися читати, лічити та музиці. Від 14 до 21 року підлітки та юнаки здобувають в школах середню освіту, яка включає знання з літер, історії, філософії, математики, астрономії, музики. Такий зміст виховання і освіти Арістотель радив переважно для дітей чоловічої статі, а для жінок програму навчання обмежував. Він негативно ставився до спартанської системи виховання, яка, на його думку, ігнорувала гармонійний розвиток людин

Після того, як Рим завоював Афіни і перетворив їх на свою колонію, багато давньогрецьких філософів, математиків потрапили у полон і були вивезені до Риму. Ставши рабами знатних римлян, вони супроводжували їхніх дітей до шкіл, прислуговували цим дітям. Їх уперше почали називати *педагогами*. Так виникла назва професії і утворився термін *«педагогіка» та «педагог».*

Перший «штатний» педагог *Марк Фабій Квінтіліан* (близько 35-96 рр.), який одержував платню з Імператорської казни, навчав юнаків-патриціїв ораторського мистецтва, був автором 12-томної книги *«Дванадцять книг риторичних настанов», – по суті, першої педагогічної книги.* Цю працю було загублено і знайдено лише в XVI ст. В своєму творі М.Квінтіліан в дошкільному віці рекомендував використовувати ігри і слідкувати за мовою дітей. Дуже високо цінував школу, тому що в ній можна застосувати

наслідування і самодіяльність, змагання і самооцінку. М.Квінтіліан вірив в силу виховання і вимагав врахування індивідуальних особливостей дітей. Визначив три ступені в навчанні: наслідування, настанови, вправи – і вимагав поєднання заучування з роздумами. М.Квінтіліан виступав проти тілесних покарань. *Щодо вчителя, то він, на думку філософа, має бути освіченим, високоморальним, любити дітей, бути старанним, не застосовувати безпідставно нагород і покарань, бути прикладом для вихованців і уважно їх вивчати*. М.Квінтіліан намагався підсумувати і теоретично обгрунтувати досвід роботи школи і вчителів античного світу. Із занепадом Римської Імперії прийшла до занепаду і система освіти та виховання. Педагогічні ідеї Сократа, Платона, Арістотеля, Демокріта, Квінтіліана знайшли подальший розвиток в творах інших грецьких та римських філософів і ораторів – Ціцерона, Лукреція, Сенеки, Плутарха; з їх творами були обізнані і українські просвітителі – Ф.Прокопович, С.Яворський, І.Вишенський, Г.Сковорода та ін[7].

3. Особливості виховання і навчання на Русі.

Цікавими є різні інститути виховання і навчання, що існували в період Русі. Характер виховання, його зміст, форми і методи були зумовлені географічним положенням, природними та соціальними умовами становлення української народності. Соціально-економічні умови визначили тип виховання, що реалізовувався слов'янськими племенами на кожному етапі їх розвитку. У V-VI столітті н.е. завершилося розселення слов'ян, їх поділ на три групи: східну, західну і південну. Традції національного вихованння зароджувалися одночасно із формуванням слов'янської народності.

Період матріархату: діти до п'яти-шести років виховувалися матір'ю, пізніше хлопчиків передавали до спільних чоловічих помешкань, дівчаток – до жіночих, де ними опікувалися брати і сестри матері.

[7] Історія педагогіки / За ред. проф. М.В. Левківського, докт.пед.наук О.А. Дубасенюк. – Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 1999. – 336 с. С.19

Період патріархату: виникають так звані будинки для молоді, куди батьки за традицією відправляли дітей на виховання.

Велика патріархальна сім'я: виховання дітей грунтувалося на принципі разового колективізму.

Невеликі сім'ї класового феодального суспільства: виникають нові оцінні категорії, що сприяють соціалізації підростаючого покоління (відповідальність батьків за виховання дітей, їх авторитет, достоїнство сім'ї, дитяче побратимство і посестринство, спілки ровесників, молодіжні товариства). *Метою виховання* була підготовка до праці землероба, мисливця, мужнього воїна-захисника рідного краю і матері – вмілої господарки, продовжувачки роду. Період становлення східнослов'янської народності і державності поділяють на дохристиянський і християнський. Однак, не зважаючи на це, дохристиянська культура – усна народна творчість, сказання про богатирів, моральні ідеали, скульптура і архітектура – відображають високий рівень розвитку самобутнього, багатого світосприйняття. Язичницьке вірування – це продукт творчості наших далеких предків – східних слов'ян. Як вважають вчені, вони були ближчі до природи, краще зберігали практичні досягнення народу, вимагали від людини більшої активності. Крім того, дохристиянське світосприйняття, істинно самобутнє, сформоване на ідеалістичній основі язичницької релігії, стало підгрунтям і самого християнства. Таким чином, прийняття нової релігії – це лише наслідок зміни соціально-економічних умов розвитку суспільства.

Розвиткові освітніх установ сприяло втручання та підтримка державної влади, в першу чергу, освітні реформи видатного воїна, політика й дипломата князя Володимира Святославовича (?-1015), що використовував всі можливості, щоб зміцнити державний лад, внутрішнє та зовнішнє становище Київської Русі. Запровадження християнства та розробленої солунськими братами Кирилом та Мефодієм азбуки вимагали відкриття шкіл книжного вчення: «*І повелів Володимир у знатних людей дітей забирати і віддавати їх на*

учення книжне. А матері дітей своїх оплакували...»[8] Сутність поняття "*книжне вчення"* розкрив П.Д.Греков, підкресливши, що це було не просто навчання грамоти, а власне школи, де викладались науки, надавалась серйозна для того часу наука. Крім простого навчання грамоті, існувала й більш висока ступінь освіти – школи книжного вчення. Процес навчання тут мав енциклопедичний характер. Викладалася діалектика, риторика, граматика, арифметика. У *школах книжного вчення* вихованці готували до діяльності в різних сферах державного, церковного та культурного життя. *Двірцева школа* Володимира була державним навчальним закладом підвищеного типу й утримувалася за рахунок князівської казни. У школі виховувались діти київської знаті (300 осіб), з яких добирались кадри для державного управління, дипломатичної діяльності, розвитку культури. Така кількість освічених людей дала змогу Ярославу Мудрому (978-1054) зробити наступний крок у розвитку освіти і культури всієї Русі. Час його князювання – це період нового піднесення Київської держави та її столиці. За наказом Ярослава у Новгороді зібрали 300 дітей старост і попів і посадили їх *«учити книгам»*. У XI столітті набула розвитку жіноча освіта. У Києві при Андріївському монастирі відкрилося *перше в Європі жіноче училище*. Дедалі частіше питаннями освіти починають займатися монастирі. У 1608р. ігумен Києво-Печерського монастиря Феодосій запровадив для ченців *монастирську школу*. Вони обмежувалися навчанням грамоті лише тих, хто поповнював ряди чорноризців.

З кінця XI-початку XII століття з'явилось поняття *«навчання грамоті»*, яке тлумачилось як навчання дітей письму, читанню, лічбі й хоровому співу і було рівнозначним елементарній початковій освіті. Мережа шкіл обмежувалася містами. Навчання здійснювалося за кошти батьків, а, отже, була фактично недоступним для незаможного населення. Контингент школярів був невеликим, що пояснюється застосуванням індивідуальних методів навчання. Шкільний курс починався з вивчення буквиці (азбуки) різними методами: а) хорове

[8] Повесть временных лет. – М, 1950. – С.81.

повторення букв за вчителем; б) дерев‘яна азбука – невелика дощечка, на одному боці якої вирізані букви, а інша – вкрита воском; в) самостійне вивчення азбуки за допомогою креслиць чи дитячих гребінців з написами частини алфавіту; г) “розрізна азбука” – глиняні черепки з окремими буквами. На Русі з XII ст. був відомий букво-складальний метод. Роль перших текстів виконували акровірші – невеликі молитви, перші рядки яких починалися з чергових букв азбуки.

Навчання письму здійснювалось в два етапи: металевими або кістяними паличками (писалами) на навощених дощечках; вправи на бересті (тверда березова кора). Без знання азбуки учні не могли перейти до математики, бо нумерація здійснювалася за допомогою 27 букв грецького походження (слов’янські букви Б,Ж,Щ,Ш,Ь,Ъ для позначення цифр не застосовувалися). Для того, щоб відрізнити слово від цифрового ряду над буквами – цифрами ставили титло (риску) або з одного боку – крапки. Арифметичні операції (нумерація, подвоєння, роздвоєння, додавання, відні- мання, множення, ділення) здійснювалося учнями за допомогою пальців, суглобів, абаки (дошки, розділеної на смуги, де пересувались камінчики, кості), гральних кубиків з нанесеними точками, паличок. Великого значення у “школах грамоти” надавали релігійному вихованню та хоровому співу. Значна увага приділялась засвоєнню дітьми народних прикмет про погоду. Пізнання природи поєднувалось з вихованням бережного ставлення до неї. Під впливом історичних легенд, переказів і билин формувалася патріотична свідомість підлітків та юнацтва. В X-XI ст. на території Київської Русі існували школи, що за рівнем освіти поділялися на «школи грамоти» та «школи книжного вчення» (тобто елементарні та підвищеного типу, за місцем створення та функціональної належності – двірцеві, церковні) монастирські та парафіяльні, школи майстрів грамоти, ремісні училища. Спільною для всіх шкіл, хоча вони і мали конкретне цільове призначення відповідно до інтересів фундаторів шкіл, була релігійна основа освіти.

Володимир Мономах – видатний державний діяч і письменник часів Київської держави. «Повчання дітям» – твір, що як жанр був досить поширеним у візантійській літературі. Мономах у творі зобразив ідеальний образ князя, що піклується про свою державу та народ. Велике значення він надавав навчанню, підкреслюючи, що все життя необхідно вчитися, а хто цього не робить, той позбудеться і того, що знає. У сімейних стосунках він радить любити свою дружину, але не давати їй влади над собою. Мономах засуджує пияцтво та неправду. Як представник християнського гуманізму, він дотримується правила: «винний чи невинний, не вбивайте». Чимало місця у творі Мономаха займає автобіографічний опис військових походів і князівських полювань. *Прогресивне значення цього твору полягає в тому, що Мономах вперше обгрунтував необхідність переходу від релігійного виховання до практичних завдань, що визначаються повсякденним життям*. Історичне значення педагогічної спадщини Київської Русі, досягнень педагогічної думки, здобутків народної педагогіки полягає в тому, що вони створили основу для подальшого розвитку школи і педагогіки[9]

Прикладом навчання та виховання на Русі було також *«кормильство»* – своєрідна форма домашнього виховання дітей феодальної знаті. У віці 5-7 років малолітній княжич віддавався годувальникові, якого князь підбирав з числа воєвод, знатних бояр. При цьому годувальник виконував декілька функцій. Він був не тільки наставником-вихователем, але і розпоряджався справами в дорученій йому окремій волості від імені вихованця. До обов'язків годувальника як наставника входило розумове, етичне і військово-фізичне виховання, раннє залучення княжича до державних справ.

Інший інститут виховання і навчання в Стародавній Русі – *«дядьки»*. Діти виховувалися у брата матері, тобто у рідного дядька. У свою чергу батько дитини приймав на виховання дітей рідної сестри. В результаті створювалися

[9] Історія педагогіки / За ред. проф. М.В. Левківського, докт.пед.наук О.А. Дубасенюк. – Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 1999. – 336 с. С.112

оригінальні сім'ї, в яких «дядьки» виховували племінників і племінниць. «Дядьки» були наставниками племінників, а ті – першими їх помічниками.

Інститут *«кумовства»* – трансформація «дядьків» з вихователя племінників в своїй сім'ї в духовного і етичного наставника дітей в сім'ї батьків. З прийняттям християнства «кум» і «кума» стали хрещеними батьком і матір'ю.

Пізніше з'явилися інститут *«майстрів грамоти»* – одинаків, і школи «майстрів грамоти». Майстри грамоти були головними особами народної освіти і підготовки духівництва, що зробили промисел з навчання грамоти. Як правило, вони засновували школи: у сім'ї, в будинках вчителів, при монастирях і церквах. Навчання дітей було важкою справою, що вимагала часу і великої витрати сил, щоб навчити небагато чому – читати і писати. В середні віки освітній процес регулювався і контролювався церквою, всі погляди на виховання розвивалися виключно в рамках догматів християнської ідеології[10]

4. Освіта й виховання в епоху Середньовіччя.

Громадські системи цінностей на кожному історичному етапі змінювалися, як і змінювалися уявлення про психологічну природу людини. Ці зміни відбувалися значно частіше, ніж зміна парадигми освіти, тобто тих зразків, за якими будувалася система освіти, його зміст, форми та методи навчання і виховання, формувалися педагогічне мислення і позиція педагогів і тих хто навчався, склад життя навчальних закладів. В цілому в історії педагогіки склалися дві парадигми, які відповідали уявленням про те, що таке освіта і як вона повинна бути організована: класична і нова.

Класична освітня парадигма складалася у відповідь на потреби розвитку капіталістичного промислового виробництва, яке мало потреби в грамотних працівниках (XVII ст.). На перший план виходить функція корисності: підготувати людей, здатних обслуговувати виробництво яке розширюється. З

[10] Шиліна Н.Є. Педагогіка: [навч. посіб. для студентів усіх спеціальностей] / Шиліна Н.Є. – Одеса: ОНАЗ ім. О.С. Попова, 2011. – 188 с.

цього моменту і аж до наших днів основна мета (місія) освіти формулюється як передача учневі зразків знань, умінь, навичок, придбання ними корисної для суспільства професії, підготовка до праці[11]

Весь розвиток культури та освіти середньовіччя відбувався в світлі релігійної думки католицизму. У феодальному суспільстві виникла нова феодальна культура, носієм якої була церква. Середньовічна церква категорично заперечувала майже всю спадщину античного світу в галузі культури. Християнський світ відмовився від науки древніх греків та римлян. Церква прокляла її. І великі творіння еллінської епохи були забуті на довгі-довгі роки. Філософія обмежувалась тлумаченням «святого письма», а перед наукою стояли три основні завдання:

• розповідати людям про страховиська, яскраво змальовані в біблейських розповідях та життєписаннях «святих отців» церкви;

• вивчати лікарські рослини та знатися на мистецтві лікування, бо "цілителі душ людських повинні вміти лікувати й тіло";

• відбирати в природі такі явища, які можна було б розтлумачити в контексті "святого письма".

Вчені-церковники середньовіччя, відомі в історії під назвою *"схоластів"*(від слова "схола", тобто "школа"), – це професори, що прославилися своїми вченими богословськими творами. Вони прикладали всі свої таланти та знання – часом досить широкі – до того, щоб узгодити вчення та канони церкви з тими випадковими уривками наукових відомостей, які їм пощастило знайти в перекладах праць великого філософа давнини Арістотеля. До речі, Арістотель був єдиним грецьким філософом, окремі твори якого дозволялось вивчати, та й ті в перекладах вчених-чернецiв. Крім того, схоласти широко користувалися текстами *(сентенціями)* з Святого Письма, обумовлюючи свої висновки авторитетом церкви. Латина стала мовою

[11] Милорадова Н.Г. Психология и педагогика: Учебник. — М.: Гардарики, 2005. - 335 с. С.217

європейскої освіченості того часу, а необхідність користуватися при богослужіннях книгами, написаними нею, спонукала церкву спілкуватися про навчання майбутнього духовенства хоча б елементарним знанням. Так почали виникати в середньовічній Європі перші школи, зміст навчання в яких визначався релігією, а мовою навчання стала малозрозуміла латина.

Всі існуючі в ті часи школи знаходилися на утриманні церкви. Церква ж і визначала програми навчання, і обирала склад учнів. Ці школи були декількох типів:

• *монастирські школи*, які відкривалися при монастирях для хлопчиків, що готувалися до релігійної діяльності (так звані *"внутрішні школи"*) та для синів світських феодалів *("зовнішні школи")*;

• *єпископські, чи кафедральні*, школи відкривалися при єпископських резиденціях і також поділялися на дві категорії;

• *церковно-прихідські школи*, які утримувалися повітовими священниками.

Повітові та «зовнішні» монастирські і єпископські школи відвідували хлопчики віком від 7 до 15 років, де вони навчались читати, писати, рахувати і церковному співу. Всі учні вчилися в одному приміщенні, але кожен виконував особисте певне завдання. Точно встановленого строку навчання і навчальних програм не існувало. Спочатку учні зазубрювали молитви і псалми, а потім вчилися читати релігійні книги, писати, співати, вивчали арифметику (додавання, віднімання, множення). Книжки були рукописні і перші з них навіть без великих літер і розділових знаків. Тому доводилося навчатися не тільки складати літери в слова, а й розмірковувати, яка літера до якого слова стосується. Навчання проводилось *катехізичним способом (запитань і відповідей)*. Учні заучували відповіді на запитання, що ставив учитель, не розуміючи їхнього змісту. Засвоюванні відомості мали релігійно-догматичний характер, а вивчення проводилось ціною величезного напруження моральних і розумових сил. Нерозуміння вихователями особливостей дитячої психіки,

відсутність елементарних методичних знань у вчителів призводили до того, що навчальний матеріал вони “втовкмачували” в голови учнів за допомогою різок та інших форм по- карань. Взагалі ж, в Середньовіччі в школах панувала сувора дисципліна. Учні підлягали тілесним покаранням за погану успішність, порушення порядку та невиконання релігійних приписів. Античні дисципліни, що викладалися в церковних школах, називались *«сімома вільними мистецтвами»*. Під ними розумілися: граматика, риторика, діалектика (так званий *«тривіум» – три шляхи знань, чи перша ступінь навчання*), та арифметика, геометрія, астрономія, музика (так званий *«квадривіум» – чотири шляхи знань, чи друга ступінь навчання*). Але «вільні мистецтва» середньовіччя були лише віддаленою подобою того, що викладалося в античних школах. Представники церковної освіченості стверджували, що будь-які знання корисні лише тоді, коли вони допомагають кращому засвоєнню церковного вчення. На межі XI-XII століть церковні школи перестали задовольняти потреби суспільства в освічених людях. В цей період відбувається швидкий ріст та розвиток середньовічних міст. З часом міста почали відчувати велику потребу в освічених людях, які вміли б укладати будь-які торгівельні домовленості, працювати в органах місцевого самоврядування, складати різні ділові папери. Ця потреба викликала до життя нові типи шкіл, головною особливістю яких було те, що вони створювалися приватними особами, тобто не утримувалися за рахунок церкви.

Міські купці і ремісники були невдоволені як монополією церкви на школу, так і релігійним навчанням і вихованням дітей. Тому вони вимагали відкриття своїх (*гільдійських і цехових*) шкіл, в яких навчання дітей проводилось би їх рідною мовою і допомогало б їм надалі у торгівельних справах та розвитку різних ремесел. *Поступово такі школи були перетворені на міські початкові, які утримувались коштом міського самоврядування (магістрату)*. У цих школах учні вчилися читати, писати, лічити та знайомилися з основами релігійних знань. *Викладачів цих шкіл називали*

магістрами. Існували вони коштами, які вносилися учнями у вигляді платні за навчання.

Лицарське виховання. Своєрідний характер носило виховання синів світських феодалів. Слабкий розвиток військової техніки, постійні збройні сутички між сусідами-феодалами викликали до життя особливий тип військово-фізичного, *лицарського виховання*. Лицарство середньовіччя не має жодних спільних рис з тим романтичним образом шляхетного розумного ввічливого лицаря, захисника жіночої гідності, який склався в художній літературі. Жадібні, малоосвіченні, жорстокі феодали жили за рахунок експлуатації селян та військових пограбувань. Вони з презирством ставилися до всіх видів праці, в тому числі й розумової. Навіть елементарна освіченість не вважалась для лицарів обов'язковою. Зброя лицаря – меч, а не перо. Не кожний вельможа міг поставити свій підпис навіть під грамотою, що затверджувала його спадщину. Лицарі – «пани землі і селян» – створили для своїх дітей систему світського виховання, в якій «семи вільним мистецтвам» шкільної освіти протиставлялись «сім лицарських доброчинностей». Саме вони і являли собою зміст виховання та навчання хлопчиків. До цієї системи виховання належали: верхова їзда, плавання, стріляння з лука, кидання списа, фехтування, полювання, гра в шахи, вміння складати вірші та співати й грати на музичних інструментах. Лицарське виховання мало на меті підготувати досвідчених воїнів, які б вміли жорстоко поводитись з поневоленими кріпаками і відзначалися б спритністю та принадністю, перебуваючи у великосвітському товаристві. Феодали готувалися до військової служби з дитячих років. Спочатку сини феодалів навчалися умінню їздити верхи та володіти зброєю, а потім вони відряджались до замку свого сеньора. Там хлопець спочатку виконував обов'язки пажа при господині маєтку (від 7 до 14 років), а потім ставав зброєносцем господаря, беручи участь у військових походах. У віці 18-20 років юнака-феодала посвячували у лицарі. Йому вручали шпори та меч під час особливої церемонії, на якій були присутні родина та гості. Але на цьому навчання військовій справі не закінчувалось.

Воно продовжувалось і під час війни, і в мирні роки. Особливою популярністю користувалися військові змагання (турніри), які організовували королі та заможні феодали. Тут лицарі змагалися один з одним, або ж навіть цілими загонами. Перемогти в турнірі чи з честю загинути на ристалищі вважалося найвищим проявом лицарської гідності.

Виховання та освіта жінок в епоху середньовічного феодалізму мало жорсткий становий (кастовий) характер. Дівчата знатного походження виховувались в сім'ї під наглядом матерів чи спеціальних вихователь ок. Подекуди їх навчали читанню та письму ченці з найближчого монастиря. Широко практикувалось також віддавати дівчаток з заможних сімей на виховання до жіночих монастирів, де вони знаходилися протягом кількох років. Багато хто з юних вихованок залишали монастир вже для того, щоб вийти заміж за волею батьків. Тому все навчання в монастирях було підпорядковане підготовці жінки до виконання її основної функції: бути гідною дружиною, матір'ю, господинею. В монастирі дівчат навчали латинській мові, знайомили з Біблією, привчали до шляхетного поводження в світі. Молоді жінки повинні були навчитися танцювати, вишукано схилятися в реверансі, грати на лютні та клавесині, підтримувати бесіду на визначену тему з двома чи трьома подругами. До змісту навчання входило навіть оволодіння мистецтвом користування віялом. Далі їх знайомили з основними правилами ведення домашнього господарства. Передбачаючи лихі часи, які можуть спіткати будь-яку з вихованок, дівчат змушували виконувати і так звану “чорну роботу”. Вони по черзі працювали на кухні і в пральні, запалювали і чистили світильники, прибирали та мили підлогу. І, нарешті, в монастирі майбутні «зірки» світського суспільства одержували елементарні відомості з історії та географії, викладені досить сухо, з міфології, арифметики, теології та латини.[12]

[12] Історія педагогіки / За ред. проф. М.В. Левківського, докт.пед.наук О.А. Дубасенюк. – Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 1999. – 336 с. С.33

Незважаючи на інтенсивний розвиток виховної теорії, педагогіка аж до початку XVII століття залишалася частиною філософії. Втім і в даний час філософи так чи інакше розробляють проблеми виховання, що, природно, говорить про виключну важливість в суспільному і науковому значенні цих проблем.

5. Перші університети.

У зв'язку з економічним розвитком Європи в XII-XIIIст. і необхідністю поширення знань почала складатися особлива форма вищих навчальних закладів – *університети (від латинського слова "universitas" – сукупність)*. Це були небачені раніше корпорації вчителів-магістрів та учнів-школярів. Університетська вчена спільнота – аналог цеху середньовічних ремісників: *школяр – учень, бакалавр – підмайстер, магістр чи доктор – майстер.* Це було дійсно учнівсько-вчительське, згуртоване в корпорацію, вчене братство. Навчаючи вчитися – формула середньовічної освіти. Сьогоднішній учень – завтра вчитель, сам був не проти повчитися на вченого Майстра – наприклад, у славетного Абеляра, який залишив Собор Паризької Божої Матері та пішов по Європі навчати: вчити вчорашніх вчителів. Вчені люди, які мандрували Європою, в XII столітті стали звичним явищем. Серед них значну частину складали так звані *ваганти (від латинського дієслова «vagari» – бродити)*, які являли собою культурну верхівку середньовічного учнівства. Це були шукачі кращої школи з кращою ученістю. Університети виникали по всій Європі: у Болоньї (1158), Оксфорді (1168), Парижі (1200), Кембріджі (1209), Празі (1348), Кракові (1364) та в інших містах. Навчання в середньовічному університеті велося латинською мовою. Всі викладачі гуртувалися в особливі організації, так звані *факультети (від латинського слова "facultas" – здібності, тобто здібність викладати той чи інший предмет)*. Пізніше під словом «факультет» почали розуміти те відділення університету, на якому викладалась та чи інша галузь знань.

Університети мали чотири факультети. *«Молодший», або «артистичний»* (від латинського «ars» – мистецтво) – найбільш численний. Це був загальноосвітній факультет зі строком навчання 5-7 років, протягом яких вивчались «сім вільних мистецтв». *Крім того було ще три «старших» факультети: медичний, юридичний, богословський (строк навчання 5-6 років)*, на які студентів приймали лише по закінченні «артистичного» факультету. Таким чином, навчання мало приблизно такий вигляд. До п'ятнадцяти років хлопець навчався латинській мові, читанню, письму та рахунку в монастирській чи місцевій школі. По закінченню школи він – учень університетського магістра загальноосвітнього факультету, тобто «семи вільних мистецтв». Це відбувалося протягом двох років. Юнака вчили Арістотелевій логіці та фізиці, залучали до участі в студентських диспутах, а потім випробували на ступінь бакалавра. Наступні два роки відводилися на слухання лекцій з метафізики, психології, етики, політики (знову ж таки за творами Арістотеля). Вивчалась космологія і математика. Далі студент починав вчителювати. Він ставав помічником магістра, який вів диспути, де виступав у ролі відповідача. Результат цієї праці – іспит на ступінь *ліценціата*. Перша лекція в новій якості – і він вже магістр мистецтв. Ще два роки молодий викладач навчає студентів, але й навчається сам. Двадцять один рік – початок кар’єри магістра, а за плечима вже шість років університетської науки. Паралельно з обов'язковою дворічною викладацькою діяльністю можна було починати слухати курс якогось «старшого» факультету. Там свої правила іспитів, свої вікові межі. Після іспитів одержували ступінь магістра права, медицини чи теології. Але, щоб навчати теології, потрібно було, щоб вчителю виповнилось 34 роки, і щоб цьому передували вісім років навчання. Навчатися на богословському факультеті було найважче. Одних тільки бакалаврів треба було одержати трьох видів: бакалавр Біблії, бакалавр сентенції та повний бакалавр.

Отже, весь час університетської науки витрачався на оволодіння майстерністю навчати. Це й є домінанта інтелектуального – ученого –

Середньовіччя. Для того, щоб здобути вище знання *«доктора наук»*, треба було закінчити повний курс навчання в університеті (11-13 років). Основними методами навчання в університетах були *лекції і диспути*; студенти виконували багато вправ і писали письмові роботи – *трактати*. *Лекція (lectio – читання)* являла собою читання тексту, який вивчався, та пояснення цього тексту у вигляді коментарів до нього або до його окремих частин. Другою формою навчання був *диспут,* основою якого було питання для обговорення. Тезу обирав магістр. Заперечення висував або він сам, або його студенти (в тому числі й ті, що випадково потрапили на диспут). Бакалавр потрібними аргументами підтримував тезу і відповідав на запитання. Магістр міг в будь-яку мить зупинити суперечку, особисто завершивши її своїм словом. Але він міг і повернутися до даної тези коли-небудь іншим разом, не підтримуючи, а заперечуючи свою ж тезу. Ступінь істинності тези була не такою вже й важливою. Важливою була техніка її захисту або спростування. Тільки один раз на рік на протязі двох тижнів відбувалися словесні баталії, на яких відгострювалась майстерність вести наукові та релігійні диспути. Середньовічні університети були автономними установами, які мали органи самоврядування. Ректор університету обирався на загальних зборах і, теоретично, ним міг стати навіть студент. Завдяки своєму статусові, університети відігравали значну роль у розвитку культури, руйнуванні феодальної обмеженості. І, не зважаючи на ряд негативних сторін в їхній діяльності, саме вони підготували грунт для подальшого розвитку науки. Серед університетських викладачів було чимало розумних, обдарованих, талановитих вчених.

6.Освіта та педагогічна думка епохи Відродження.

В історії країн Західної та Центральної Європи велике місце займає *епоха Відродження* . Це перехід від середньовічної культури до культури нового часу. Епоха Відродження – це в Італіїї XIV – XVI ст., в інших державах – кінець XV

– початок XVII ст. Характерними особливостями цієї епохи були: поява в середині феодального суспільства паростків капіталістичного способу виробництва, розвиток мануфактури і торгівлі, зростання міст і зародження нового класу – буржуазії. Замість середньовічного аскетизму, в світогляді цієї епохи центральне місце займає відроджений античний ідеал діяльної, гармонічно розвиненої людини. Розвиваються такі науки, як математика, астрономія, механіка, географія, природознавство; виникає книгодрукування. Ідейна течія, яка протиставила теології світську науку, висунула ідеал життєрадісності людини, сильної тілом і духом, одержала назву *гуманізму*. *Гуманісти на перше місце ставили культ людини і боролися проти релігійного світогляду, який закріпачував особистість.* Гуманізм епохи Відродження відбився як у поглядах на виховання, так і на організації практичної роботи школи. Гуманістична педагогіка характеризувалась повагою до дітей, протестом проти фізичних покарань, прагненням до вдосконалення здібностей дітей. У школах значну увагу приділяли естетичному вихованню, вивченню латинської і грецької мов, а також математики, астрономії, механіки, природознавства, географії, літератури, мистецтва. Характерні риси гуманістичного світогляду епохи Відродження знайшли відображення в поглядах гуманістів на виховання, а також в педагогічний практиці кращих навчальних закладів.

В школах епохи Відродження піклувались про фізичний розвиток дітей (велике місце в навчальному процесі займали ігри). Заборонялись тілесні покарання, сувора дисципліна, намагались розвивати в дитині допитливість і інтерес до знань. В школах, якими керували педагоги-гуманісти, вплив церкви на зміст освіти був слабшим, проте релігія займала в них значне місце. В той же час слід відмітити, що педагогічні погляди гуманістів розповсюджувались лише на практику окремих шкіл, в яких навчались діти знатних і багатих батьків. Саме для дітей заможних батьків гуманісти вимагали повного фізичного виховання, володіння латинською і грецькою мовами, що було необхідним для

вивчення античних пам'яток літератури. Слід відмітити, що в цей же час розвивались так звані міські школи, де навчались діти ремісників і купців, з'являються державні і приватні школи для дівчат. В більшості міських шкіл навчання велось рідною мовою. Поряд з початковими школами в XVI ст. існували підвищені латинські школи і середні школи *(колегіуми і гімназії)*, з 8-10-річним навчанням. Все це для дітей заможних батьків. Епоха Відродження зробила великий крок вперед, але гуманізм цієї епохи був обмеженим, буржуазно-аристократичним, обслуговуючи ідеї обмеженого кола осіб – верхівки суспільства. Гуманісти не виступали проти експлуатації селян, не захищали їх права на освіту, тому що вважали простих людей робочою силою країни, а культура залишалась доступною тільки заможному населенню. Що стосується релігії, то вона і церква, як і раніше, продовжували впливати на школу і виховання дітей. В школі повинен панувати дух доброзичливого ставлення до дітей, яким перебування тут повинно приносити радість. Необхідно так поставити викладання, щоб дітям було цікаво. Слід використовувати ігри і розваги для виховання дітей. В справі виховання будь-яке насильство шкідливе, не досягаючи мети, воно принижує дитину і прищеплює їй рабську психологію. Завдання освіти – допомогти учневі виробити власні переконання.[13]

Серед тогочасних мислителів вирізняється *Еразм Роттердамський* (1469—1536) — відомий нідерландський письменник-педагог, один з видатних гуманістів епохи Відродження. Навчання, на його думку, має бути легким, приємним, ураховувати інтереси дітей, розвивати їхню активність і самостійність. Його книга «Молодим дітям наука» містить до 600 правил, важливих для юнацтва (наприклад, «Не будь надмірно цікавим до чужих справ»).

[13] Історія педагогіки / За ред. проф. М.В. Левківського, докт.пед.наук О.А. Дубасенюк. – Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 1999. – 336 с. С.39

Італійський педагог *Вітторіно да Фельтре* (1378—1446) створив школу «Будинок радості», якою уславився як «батько гуманності» і як перший учитель нового типу. Він першим втілив ідею школи на природі, про яку згодом говорили і мріяли багато педагогів. Школа була розташована на березі мальовничого озера, серед алей і фонтанів. Стіни палацу прикрашали фрески із зображенням дітей. Тут виховувалися діти вищої аристократії. Велика увага приділялася фізичному та розумовому вихованню (вивчали грецьку мову та літературу, математику, астрономію, природознавство, логіку, метафізику, музику, живопис).

Французький мислитель-гуманіст, представник філософського скептицизму *Мішель Монтень* (1553—1592) у творі «Досліди» виступав проти схоластичного зубріння у навчанні, пропонував розвивати у дітей критичне мислення, обґрунтовував необхідність їх всебічного розвитку. Освіта, на думку Монтеня, має поєднувати принцип свободи (учень мусить сам просівати крізь сито власного розуму все, що йому викладають), принцип чуйності та відповідності (слід зважати на душевні й розумові нахили дитини, дати їй можливість висловитися, спрямовуючи і виправляючи її), підтверджувати навички освіти практичною діяльністю, а результати навчання — своїм життям.

Думка про виховання молодого покоління в процесі трудової діяльності була вперше висловлена англійським гуманістом *Томасом Мором (1478-1535).* Він був англійським письменником утопічного соціалізму. У творі “Золота книга про найкращий люд і про новий острів “Утопія” намалював картину ідеального суспільного ладу, де була відсутня приватна власність, панувала суспільна організація виробництва і розподілу.

Мартін Лютер (1483—1546) — засновник протестантизму, очолив освітній рух, основна мета якого — за допомогою держави звільнити освіту від надмірного впливу церкви, підняти роль освіти, створити для неї кращі умови та можливості для її отримання. Свої погляди на школу і виховання Лютер докладно виклав у посланні «Бургомістрам усіх міст німецької країни про

влаштування та утримання християнських шкіл» (1524). Передусім він вимагав від уряду змусити громадян віддавати дітей до школи. Початкова школа, на його думку, — це насамперед школа релігійного настановлення в дусі протестантизму, в якій діти навчаються читання, письма, лічби, закону Божого і церковних співів. Він детально визначив обсяг релігійного навчання, взявши за основу складений ним новий катехізис, запровадив недільні заняття священиків з дітьми за катехізисом. Для шкіл підвищеного типу Лютер пропонував вивчення латинської, грецької, єврейської мов, історії, діалектики, природознавства, математики і музики. Нововведенням стало фізичне виховання. Боротьба проти католицизму сприяла не лише виникненню і поширенню різних протестантських шкіл, а й єзуїтських шкіл, які пропагували католицизм.

Орден єзуїтів, створений 1540 р. іспанським релігійним фанатиком *Ігнатієм Лойолою* (1491—1546), обрав знаряддям боротьби проти прогресу, науки і вільної думки сповідь, проповідь і школу. Єзуїтів не цікавила освіта народних мас. Середні школи-колегіуми вони створювали для дітей феодальної знаті. Виховання в них передбачало зміцнення впливу католицької церкви. Добре оснащення школи, застосування принципу наочності, м'яка (зовні) дисципліна, лицемірно ласкаве поводження з дітьми, доволі широке коло загальноосвітніх знань — нові риси єзуїтського виховання.[14]

В епоху Відродження в країнах Західної Європи існували міські школи, відкривались латинські школи підвищеного типу *(колегіуми та гімназії)*, нові університети, державні і приватні школи для дівчат, в яких навчались діти переважно заможних батьків. Педагоги-гуманісти критикували всю середньовічну схоластичну систему освіти і протиставляли їй виховання

[14] Освіта у середньовічній Європі, в епоху Відродження та Реформації. http://ru.osvita.ua/vnz/reports/pedagog/14566/

людини розвиненої розумово і фізично, самостійно мислячої, з високими моральними якостями.

7. Освіта та виховання на Україні в період з XIV ст. – 1-пол. XVIII ст.

Київська Русь внаслідок монголо-татарського поневолення втратила свою могутність. Лише Галичина та Волинь зберігали незалежність до XIV ст., де продовжувалися освітньо-виховні традиції Київської Русі. З часу прилучення Волині і Наддніпрянщини до Литви (1377 р.) і Галичини до Польщі (1387 р.) сплюндровані українські землі стали здобиччю литовських, польських і угорських феодалів.

Поневолювачі насаджували католицьку віру та національний гніт, переслідували православних священиків, закривали і здавали в оренду шинкарям православні церкви, не допускали до державних посад всіх неримо-католицької віри. Було нанесено значного удару і по освіті. Кращі умови навчання створювалися в польських навчальних закладах, куди потягнулися, переслідуючи цілі службової кар'єри, багато дітей української знаті і заможнішого міщанства. Українці-випускники польських шкіл з презирством ставилися до рідної мови, культури. Лише селянство та незаможне міщанство міцно трималися своєї віри та культури, навчаючи дітей у церковних школах або у мандрівних дяків. *Була зовсім відсутня українська середня і вища освіта.*

Широку освітню діяльність в Україні розгорнув духовний *орден єзуїтів*. Єзуїти створювали свої *єзуїтські навчальні заклади – колегіуми*, звідки виходили вірні і покірні слуги Ватикану.

1596 р. Берестейський собор створив об'єднану православну з католицькою церкву – греко-католицьку. Церковна унія визначала главою церкви Папу Римського. Уніати приймали основні догмати католицької віри, але вони одержали можливість зберегти в умовах латинізації і полонізації слов'янську мову у богослужінні та обряди православної церкви. Унія стала

засобом захисту української мови, створила умови для появи національної інтелігенції, дала уніатські школи.

Уніатські школи орієнтувалися на західну педагогіку, хоч і давали непогані для того часу знання, але не користувалися великим авторитетом в українського населення. Навчання в них проводилося рідною мовою.

Під впливом Реформації в Україні і в Білорусії створюються численні протестантські громади (кальвіністів, лютеран, соцініан і ін.), які відкривали свої *протестантські школи*. Найбільш відомими серед них були соцініанські та кальвіністські навчальні заклади, що діяли у Дубецьку, Хмільнику, Любарі, Кисилині, Гощі, Берестечку й інших містах.

Відомим навчальним закладом соцініан на Україні була школа в м. Кисилин (Волинь). Створена 1614 року вона проіснувала до кінця 50-х рр. XVII ст. На її базі 1638 року сформувався навчальний заклад рівня академії, хоч польський уряд і не дав йому такого статусу.

Яскравим прикладом захисту слов'янської школи став київський воєвода князь К.Острозький, який на свої кошти організував слов'яномовні навчальні заклади в Турові (1572 р.), Володимирі-Волинському (1577 р.), Острозі (1576 р.). Князь запропонував вивчати у цих школах не лише слов'янську, а й грецьку та латинську мови. Учителями тут були як православні, так і протестанти. Вчилися діти української православної шляхти, а також селянські діти.

З кінця XVI ст. в Україні виникають початкові і підвищені школи, організаторами яких були братства. *Братські школи* відіграли вирішальну роль у формуванні і утвердженні національної системи освіти в Україні.

Виникнення і розвиток братських шкіл в Україні.

У визволенні від національного і релігійного гніту українського народу важливу роль відіграли братства, які були розповсюджені в Україні у XVI-XVII ст. *Братства* – це організації міського населення, передусім ремісників і купців, які об'єднувалися з метою боротьби проти ополячення та

окатоличення українського населення. До братств приймалися всі православні незалежно від національності, соціального походження чи майнового стану. *Перше братство започаткували 1449 року львівські міщани при церкві Успенія.* Згодом ці організації розповсюдилися по всій правобережній Україні, були вони і в Білорусі.

В основу своєї діяльності вони поклали ідеологію просвітительства, а головним засобом своєї боротьби обрали школи.

Історичні джерела про перші братські навчальні заклади обмежені. Спочатку це були невеликі школи з одним учителем, який одночасно виконував обов'язки дяка та писаря братства. Шкільна кімната знаходилася у братському будинку. У зміст навчання входило читання, письмо, рахунок і вивчення катехізису. З посиленням національного і соціального гніту у першій пол. XVII ст. більшість братських шкіл перетворилися у школи підвищеного типу. Братчики розуміли, що для успішного ведення боротьби проти агресивних нападів польсько-литовської шляхти, елементарна освіта була недостатньою.

Першою братською школою підвищеного типу в Україні стала школа львівського братства, відкрита 1586 року, яка за організацією навчання і розпорядком шкільного життя перевершила подібні західноєвропейські школи того часу. За зразком цієї школи відкрилися братські школи і в інших містах: Перемишлі, Рогатині, Замості, Києві, Вінниці, Кам'янці-Подільському, Кременці, Луцьку і ін.

У братських школах підвищеного типу крім читання, лічби, письма та хорового співу, вивчалися "сім вільних мистецтв". На високому рівні вивчали предмети тривіуму: граматику, риторику, діалектику; предмети квадривіуму вивчалися на дещо нижчому рівні, крім музики. Остання виступала одним із основних навчальних предметів.

У вивченні мов братські школи, як правило, пройшли дві стадії: греко-слов'янську, потім – латино-польську. На першому місці завжди стояло

вивчення слов'янської мови. На другому місці – грецької мови, оскільки вона давала змогу засвоювати на високому рівні античну наукову літературу.

На другій стадії розвитку братських шкіл вивчалася ще й латинська мова, яку спочатку не вивчали, адже нею велись богослужіння у католиків. Пізніше братчики зрозуміли необхідність латині, оскільки вона є мовою західної науки (для продовження освіти у західних навчальних закладах). Польську мову вчили аби влада дозволила відкрити школу. У першій чверті XVII ст. почали викладати українську мову.

На початку XVII ст. у Львівській школі, як і в більшості братських шкіл, *використовувались елементи класної системи навчальних занять*. Учні ділились на групи: одні вчилися розпізнавати букви і склади, інші – читали і вчили напам'ять різні уроки, треті – вчилися пояснювати прочитане і розмірковувати. Цей досвід, очевидно, використав відомий чеський педагог Я.А.Коменський при обґрунтуванні класно-урочної системи навчання.

Зародження вищої освіти в Україні. Перші вищі навчальні заклади в Острозі і Києві.

Найголовніші ознаки тогочасного вищого учбового закладу:

– висока якість і рівень освіти;

– викладання крім "семи вільних мистецтв" вищих студій: філософії і богослов'я.

Серед перших національних закладів вищого типу стали Острозька школа-академія та Києво-Могилянська академія.

Острозька школа-академія

Острозька школа-академія є однією з перших шкіл вищого ступеня в Україні і найвизначнішою серед православних навчальних закладів XVI-XVII ст., що їх відкривали українські магнати.

Школа-академія в Острозі була організована князем К.Острозьким на його кошти 1576 року. Від самого початку заснування їй призначалась відповідальна політична роль – протистояти полонізаторському впливові на

українську та білоруську молодь католицько-єзуїтських навчальних закладів. Тому в навчальному процесі багато уваги приділялося вихованню в учнів почуття патріотизму, любові до культури, мови, традицій свого народу.

Острозьку школу називали «тримовним ліцеєм» або «слов'яно-греко-латинською академією». Іншими словами, її заснування було початком компромісу між представниками східнослов'янської просвітньої традиції та «латинської науки».

К.Острозький першим практично реалізував ідею поєднання цих течій: в його школі вивчали не тільки слов'янську, а й грецьку, латинську, польську мови. У програму навчання Острозької школи також входили граматики цих мов та інші предмети «семи вільних мистецтв», головним чином – риторика, діалектика, астрономія. Школа брала під увагу також вивчення вищих студій, виходячи за рамки "семи вільних мистецтв", філософію і особливо богослов'я. Тут, очевидно, як і згодом у Києво-Могилянській академії, існувало 7 класів, хоч окремого класу богослов'я не було. Вчителями були як православні греки, так і протестанти.

У школі був високий рівень викладання. Її називали академією навіть прихильники і провідники католицизму. За кордоном її також знали як академію. Щоб досягти цього, К.Острозький запросив до неї найвизначніших українських і закордонних вчених. Тут працювали першодрукар Іван Федоров, відомий український письменник Герасим Смотрицький, польський математик і філософ Ян Лятос, доктори латинських і еллінських наук Кирило і Никифор Лукаріс, Данило Наливайко (брат керівника селянсько-козацького повстання Северина Наливайка) і ін. Очевидно, що об'єднання такого широкого кола вчених, полемістів-літераторів було одним із приводів називати школу "академією". Цю назву вживав на сторінках своїх книг Г.Смотрицький.

Вчилися тут як діти шляхти, так і діти селян. Вихованцями цієї школи були Мелетій Смотрицький – син Г. Смотрицького, талановитий педагог і

просвітитель, письменник-полеміст, автор славнозвісної "Граматики слов'янської"; Петро Конашевич-Сагайдачний – відомий гетьман реєстрового козацтва; Іван Борецький – видатний представник української педагогічної думки і громадський діяч, перший ректор Київської братської школи та багато інших видатних людей того часу. За підрахунками протягом 60-річного існування закладу (1576-1636 рр.) його закінчили близько 500 осіб. Вихованці академії ставали вчителями, літераторами, друкарями, проповідниками.

Києво-Могилянська академія виникла 1632 року в результаті злиття Київської братської та Лаврської шкіл.

Братська школа виникла 1615 року на Подолі. В основу роботи закладу було покладено Статут Львівської братської школи. За дуже короткий час школа досягла рівня освіти, що не поступався західноєвропейським університетам. Керівництво закладу не раз виступало за перетворення його на вищий навчальний заклад, але польський уряд не давав на це дозволу.

Лаврська школа виникла 1631 року, її засновником став архімандрит Києво-Печерської Лаври Петро Могила. Ця школа створювалась за зразком польських латинських шкіл вищого типу – колегій. Рівень навчання у ній був високим, оскільки вона укомплектувалась добре підготовленими з різних країн викладачами.

Братство звернуло увагу Петру Могилі на недоцільність існування в одному місті двох вищих шкіл при обмежених навчальних засобах і недостачі високоосвічених викладачів. Розпочались переговори з П.Могилою, який дав згоду на возз'єднання шкіл. *Об'єднаний навчальний заклад почав свою роботу 1632 року на території братської школи під назвою Києво-братська колегія. П.Могила став її опікуном. На його честь заклад згодом став називатися Києво-Могилянською колегією.*

Колегія розвивалась як вищий навчальний заклад і невдовзі стала відомим у всій Європі центром освіти, науки і культури. Вона зберегла традиції кращих братських шкіл, але структурою, обсягом і рівнем знань відповідала

вимогам, що ставились перед європейською вищою школою. Колегія мала свої особливості, вона не присвоювала своїм випускникам вчених звань, не ділилась на факультети, як це було в західних університетах. У різні часи її існування курс навчання не був однаковим.

В колегії існував поділ на класи. Всього нараховувалось 8 класів:

– підготовчий (*фара* або *аналогія*),

– три молодші (*інфіма*, *граматика*, *синтаксис*),

– два середніх (*поетика* і *риторика*),

– два старших (*філософія* і *богослов'я*).

Повний термін навчання становив 12 років, у всіх класах навчалися один рік, у класі філософії – два роки, богослов'я – чотири роки.

Навчальний план передбачав вивчення «семи вільних мистецтв», слов'янської, грецької, латинської і польської мов. З кінця XVIII ст. вивчали німецьку, французьку і староєврейську мови. Викладання велося спочатку лише слов'янською мовою, а дещо пізніше філософію вивчали латинню.

Керівництво колегії складали *ректор*, *префект* – перший помічний ректора з навчальної роботи, *суперінтендант* – наглядав за умовами проживання учнів.

Навчальний рік у колегії розпочинався з 1 вересня і тривав до початку липня. Він поділявся на триместри, між якими були невеликі канікули – рекреації. Триместри завершувалися екзаменами. Зарахування новоприбулих проводилося протягом всього року на основі співбесіди з префектом. Префект визначав рівень знань учня і в який клас його зарахувати.

Учні молодших класів *(спудеї)* заучували тексти напам'ять, виконували *усні і письмові вправи*. Філософи і богослови (*студенти*) домашніх вправ не виконували і екзаменів не складали. У кінці кожного триместру вони писали великі письмові твори – *дисертації* і захищали їх у присутності всіх студентів. Складовою частиною навчального процесу були *диспути*, коли один студент обґрунтовував думку, а інші її

заперечували. Активізації навчальної діяльності учнів сприяли також своєрідні змагання у написанні кращих творів, віршів, промов і їх виголошенні.

Оцінка знань у колегії була гнучкою і полягала у загальному висновку вчителя щодо успіхів учня. Невстигаючих з колегії не відраховували. Учень за власним бажанням міг залишатися в класі стільки, скільки сам хотів. Іноді студенти, щоб підтвердити знання з якогось предмету, переходили у молодші класи. Завершити навчання у колегії кожний студент міг за своїм бажанням у будь-який час. Дуже часто студенти не завершували повного курсу. Після закінчення повного курсу навчання або будь-якого старшого класу студенти отримували відповідний атестат.

Студенти проживали на квартирах і в гуртожитках – *бурсах*. За бурсами і квартирами здійснював нагляд суперінтендант. Студентам жилося скрутно, особливо в бурсах. Щоб прожити, вони наймалися прислужниками, брали участь у хорах, просили милостиню, вчителювали.

Києво-Могилянська колегія була загальноосвітнім всестановим закладом, в якому вчилися діти місцевої знаті, козаків, духівництва, міщан і селян. Тут вчилися український філософ, поет і педагог Григорій Сковорода, російський вчений Михайло Ломоносов, радник Петра I з питань освіти Феофан Прокопович і ін. видатні діячі. За період з 1701 по 1762 рр. в Московську Академію з Києво-Могилянської були запрошені і виїхали 95 чоловік. Найбільш відомими українськими діячами, які зробили великий внесок у справу розвитку освіти Російської держави, є Ф.Прокопович, С.Яворський, В.Татіщев і ін.

У колегії працювали найкращі українські й іноземні викладачі. Серед них Є.Славинецький, С.Полоцький, М.Смотрицький ін. У вирішенні національних питань цей заклад був пасивним.

1701 року Петро I своїм указом надав колегії офіційний статус академії. Це робить її першим офіційно визнаним вищим навчальним закладом в Україні.

Але ще й до надання їй цього статусу Києво-Могилянська колегія нічим не поступалася перед західноєвропейськими університетами. З 1753 р. навчання в академії проводилося лише російською мовою.

Із заснуванням Московського університету 1755 року Київська академія втрачає роль провідного навчального центру, що дає філологічну і філософську освіту. Після відкриття 1805 року Харківського університету академія все більше втрачає своє значення. 1819 року вона була перетворена у духовну академію.

8. Розвиток шкільництва на терені Запорозької Січі.

Українське козацтво виникло як реакція на посилення соціально-економічних та національно-релігійних утисків населення України з боку української і польської шляхти, католицької церкви. У пошуках місця для вільної праці селяни та міщани почали колонізацію малозалюднених південно-східних степів, де засновували поселення й оголошували себе вільними людьми – козаками.

Українське козацтво стало не тільки військовим, державним, політичним, культурно-історичним явищем, але і явищем педагогічним. Козацький рух викликав до життя унікальне для всієї світової культури явище – козацьку педагогіку. За визначенням творчої групи Міністерства освіти України, – це частина педагогіки у вершинному її вияві, яка формувала у памолоді українців синівську вірність рідній землі, Батьківщині – незалежній Україні. Народна виховна мудрість, що своєю головною метою ставила формування в сім'ї, школі, у громадському житті мужнього козака-лицаря, громадянина з яскраво вираженою українською національною свідомістю і самовідданістю.

Основні завдання козацької педагогіки – готувати фізично-загартованих, з міцним здоров'ям мужніх воїнів-захисників рідного народу; виховувати у молоді український національний характер та світогляд; формувати високі лицарські якості, пошану до старших людей, прагнення бути милосердним.

Серед ідеалів козацької педагогіки є виховання вільної і незламної у своїх прагненнях людини, котра повинна, спираючись на вітчизняні традиції громадського і політичного життя, розвивати рідну культуру, економіку, будувати незалежну державу. В усній народній творчості відображено ідеал козака-хлібороба, власника землі, її дбайливого господаря. У часи лихоліть на передній план виступав ідеал козака-воїна, витязя нескореного духу, честі і звитяги.

Явищем глибоко самобутнім є козацька система виховання, що має такі ступені: дошкільне родинне виховання, родинно-шкільне виховання та підвищена освіта. Дошкільне родинне виховання утверджувало статус батьківської та материнської народної козацької педагогіки. У сім'ях панував культ матері і батька, бабусі та дідуся, роду і народу. Сімейні виховні традиції продовжувалися у школах.

Відомий історик Д.Яворницький звернув увагу на типовий факт з козацького життя, який свідчив про широку розповсюдженість грамотності серед запорожців. У них звичним явищем була церква, з одного боку якої знаходився шпиталь, з іншого боку – школа. Це була традиція, яка відображала спосіб і характер козацького життя. Ще одну особливість підмітив датський посол Юсто Юлій, який повертався через Україну від Петра І: майже всі мешканці козацької України писемні, у церкву, як правило, ходять з молитовниками.

Для козацької культури характерним було шкільництво. Д.Яворницький розподілив запорізькі школи на *січові*, *монастирські*, *церковнопарафіяльні*.

Першою на січі була монастирська школа, відкрита 1576 року при Самарсько-Миколаївському монастирі. Тут навчали молодь грамоти, молитов, Закону Божого та письма. Вона послужила зразком для виникнення осередків освіти на всій території козацьких вільностей.

Церковнопарафіяльні школи існували при парафіяльних церквах.

До січових шкіл хлопчиків приводили багаті батьки з 9 років. Головним учителем був ієромонах, який крім прямих обов'язків наставника піклувався про здоров'я хлопців, лікував хворих, хоронив померлих і про все детально доповідав кошовому отаману та прикордонному лікареві.

Січова школа існувала на території Запорізької Січі при церкві Святої Покрови. За звичаєм там не було жінок, школа складалася з двох відділів. *У першому* навчалися юнаки, що готувались на паламарів та дияконів. *Другий* – відділ молодиків, де вчилися сироти, хрещеники козацької старшини і інші діти. Тут навчали грамоти, співу і військовому ремеслу. Учні утримувались за рахунок скарбниці Січі.

Особливої уваги заслуговують *школи джур*, які продовжували традиції сімейного виховання. У козаків існувала система відбору молоді – молодиків. Хто хотів стати козаком, той служив спочатку у старого козака за джуру. Джура носив за козаком рушницю, робив для нього всяку роботу, вчився у нього козацької майстерності жити і перемагати в екстремальних умовах. Джури жили в куренях разом із дорослими й одночасно відвідували січову школу. Час перебування молодиків у січовій школі і біля козака не регламентувався, все залежало від їх здібностей до військової та духовної науки.

Почесне місце серед навчальних закладів у запорожців займали *полкові школи*. Вони проіснували на території Лівобережної України до другої пол. XVIII ст. Ці школи, як правило, розміщувалися у приміщеннях, які належали церквам. Іноді їх називали за іменем церкви, напр. Покровська, Успенська тощо. Учні жили в будинку дяка і виконували різні господарські роботи. Методи навчання були обмежені. Дітей навчали рахувати, писати, читати. Виховання мало релігійний характер. Школи існували на кошти батьків.

Історики звернули увагу на школи музики і співу, які існували на Січі. 1652 року Б.Хмельницький видав універсал про організацію при кобзарських цехах шкіл кобзарів і лірників та взяв їх під свою опіку. Це були перші музичні школи в Україні. До таких шкіл приймали дітей, що мали добрий

слух і голос. Їх метою було навчити молодь церковного співу, готувати читців і співаків для нових церков.

Як навчальні посібники в запорізьких школах використовували Часослов і Псалтир. Також була випущена *"Козацька читанка"*, яка відповідала духу української національної школи того часу.

Обдарованих учнів рекомендували для подальшого навчання у школи підвищеного типу: Острозьку, Києво-Могилянську академії, братські школи Львова та Луцька.

9. Особливості розвитку освіти 2 пол. XVII- 1 пол. XVIII ст.

Друга половина XVII ст. визначила нові напрямки у розвитку освіти на українських землях. За результатами Переяславської угоди 1654 р. майже всі вони на засадах автономії ввійшли до складу Росії. Але після російсько-польської війни 1660-1667 рр. відбувся територіальний поділ України.

Під польську сферу впливу відійшли західноукраїнські землі (Східна Галичина і Волинь) та Правобережжя. За Росією закріплювались Лівобережжя з Києвом, території Запорізької Січі, Слобідська Україна. Закарпаття залишалось під мадярами, а Північна Буковина – під турками. Протягом майже 300 років Україна залишалась розділеною. У розвитку освіти на територіях Правобережної і Лівобережної України виникли значні відмінності.

Освіта Правобережної та Західної України з другої половини XVII ст. розвивалась під впливом Польщі в умовах занепаду української культури.

Вища освіта на західноукраїнських землях у визначений період була представлена *Львівським університетом*, заснованим 1661 року. Це був перший вищий навчальний заклад у західній Україні, який пройшов складний шлях розвитку й перетворень в умовах Речі Посполитої (до 1772 р.), а згодом – Австрійської монархії. До закриття 1773 року він розвивався як єзуїтська академія (з правом викладання всіх університетських дисциплін і

присудження наукових ступенів) у складі трьох факультетів: філософський, юридичний і богословський. З 1784 року заклад відновлений як австрійський світський університет з викладанням латинською мовою. На філософському і богословському факультетах було дозволено кафедри з українською мовою (з 1787 по 1804 рр.).

Шляхи розвитку освіти Лівобережної України у цей період визначались входженням даної території до складу Росії. Особливістю шкільництва тут було те, що воно розвивалося як одна із складових частин загальнодержавної російської освітньої системи.

Одна з характерних рис освіти в Росії в кінці XVII і особливо у XVIII ст. – це поступовий перехід до загальнодержавної системи народної освіти, поява якої була зумовлена суспільно-історичним розвитком країни і стала можливою лише в кінці XVIII ст. Зміст, характер і методи навчання і виховання у школах цього періоду визначалися загальнодержавними чинниками економічного, політичного і культурного розвитку країни. Найпоширенішою формою навчання дітей по всій території України у цей час були *початкові школи*.

До другої пол. XVIII ст. на території Лівобережної України діяв полковий адміністративно-територіальний устрій на чолі з гетьманом. Тут були поширені *полкові* і *гарнізонні початкові школи*. Дітей у них навчали читати, писати і рахувати. Полкові школи існували на кошти батьків.

Дальшого розвитку у середині XVIII ст. набула *початкова освіта в Запорізькій Січі*. Крім загальноосвітніх на Січі існували і *спеціальні школи* (школа для підготовки полкових старшин, військових канцеляристів та ін.).

Важливу роль у поширенні грамоти в Україні у XVII-XVIII ст. відігравали народні *школи грамоти* (*школи мандрівних дяків*). Вони існували при православних церквах і призначались для дітей селян. Навчались тут рідною мовою і паралельно читали церковнослов'янські тексти. Зміст навчання був

обмеженим: лічба, читання, письмо. Діти виховувались засобами народної мудрості, їм прищеплювалися любов до рідної землі, здорова народна мораль тощо.

З посиленням закріпачення селян і козаків, втратою Україною автономії і зруйнуванням Січі у другій половині XVIII ст. школи грамоти, полкові і запорізькі школи перестають існувати.

Прогресивну роль у розвитку освіти на Україні, у підготовці педагогічних кадрів відігравали *колегії* – нові навчальні заклади середнього типу, що почали виникати на початку XVIII ст. Робота у них організовувалась за зразком Києво-Могилянської академії, адже в усіх існуючих на той час середніх навчальних закладах вчителями працювали її вихованці, переносячи в колегії стиль і методику освітньої роботи, традиції Київської академії.

Вища освіта у другій пол. XVII-XVIII ст. на Лівобережжі була представлена лише Києво-Могилянською Академією. У цей час зростає її роль як культурного і освітнього центру України.

У XVIII ст. в Україні виникають *спеціальні школи*. Серед них музична школа, відкрита 1738 року у Глухові, яка пізніше була переведена до Переяслава, а потім – до Києва. Вона готувала співаків, скрипалів, бандуристів, музикантів для хорових оркестрів. Школа проіснувала близько 40 років.

Серед інших фахових шкіл діяли медико-хірургічна академія в Єлисаветграді, сільськогосподарська школа в Миколаєві, музична школа в Катеринославі та ін.

В цілому українське шкільництво на Лівобережжі протягом XVIII ст. занепадає, що входило у плани уряду Катерини II. Українська педагогічна думка епохи українського відродження відображалася у статутах братських шкіл, у навчальній літературі, що з'являлася у той час, у літературно-художніх, полемічних, історичних творах письменників, просвітителів і, передусім, діячів братських шкіл Л.Зизанія і С.Зизанія, у творах

І.Вишенського, К.Ставровецького, І.Борецького, П.Беринди, у трактатах професорів і вихованців Києво-Могилянської колегії Є.Славинецького, С.Полоцького і ін.

1609 року Львівським Ставропігійським братством надруковано книгу невідомого автора *«О воспитании чад»*. Це був перший друкований педагогічний твір в Україні. У книзі обґрунтовується думка, що позитивні і негативні якості людини не вроджені, а є результатом виховання. Автор також вказує на відповідальність батьків за виховання і навчання дітей, про їх обов'язок віддати дитину в «науку», висуває ідею, що виховання слід починати з раннього віку *Стефан і Лаврентій Зизанії* (*Кукіль*), *Кирило Ставровецький Транквіліо, Герасим Смотрицький, Іов Борецький, Мелетій Смотрицький, Памва Беринда, Іван Вишенський, Епіфаній Славинецький.*

Феофан Прокопович – український церковний, громадський і державний діяч, письменник, учений, педагог, викладач і певний час ректор Києво-Могилянської академії. Закінчив Києво-Могилянську та Римську католицьку академії. За викликом Петра І виїхав до Петербурга, де був радником з питань освіти, науки та культури та главою Російської православної церкви.

У своїй діяльності виступав як палкий прихильник петровських реформ, боровся за народну освіту, вважаючи, що суспільний прогрес залежить передусім від поширення освіти. Про це писав у багатьох своїх творах. Просвітительську діяльність Ф.Прокопович вважав найважливішою і не шкодував для неї ні енергії, ні коштів. У своєму будинку він відкрив школу для дітей-сиріт і бідняків, дбав про їхню освіту.

Цінними для педагогіки є думки, висловлені Ф.Прокоповичем у книзі *«О риторическом искусстве»* щодо ораторського хисту вчителя, який розповідаючи про будь-який предмет повинен, передусім, впливати на почуття своїх слухачів, зачіпати найтонші струни серця людини так, щоб образ з'явився перед очима слухачів. Збереглися згадки, що риторичний клас,

який вів Ф.Прокопович, студенти відвідували дуже охоче. Це, звичайно, зумовлювалося і його особистісними якостями.

У розвитку вітчизняної педагогіки, освіти і школи помітну роль відіграв *«Духовний регламент»* Ф.Прокоповича. У ньому автор ставив питання про відкриття духовних шкіл, шкіл для простого народу, дав розгорнутий план організації академії і духовних семінарій, висловив передові думки щодо методів навчання, режиму учнів. Актуальні для того часу педагогічні ідеї Ф.Прокопович пропагує у написаному ним букварі *«Первое учение отрокам»*.

Ф.Прокопович був прихильником прогресивних методів навчання. Ввів новий *науково-історичний метод* викладання богословської науки, що полягав у вивченні історії релігії. Подібно до Я.А.Коменського він вимагав свідомого, наочного, доступного, систематичного вивчення матеріалу. Вважав, що підручники і книги для широкого загалу читачів повинні бути написані простою, доступною мовою. [15]

Як особлива наука педагогіка вперше була вичленована з системи філософських знань на початку XVII століття. Англійський філософ і натураліст *Френсіс Бекон* (1561-1626) в 1623 році видав трактат «Про гідність і збільшення наук». У ньому він зробив спробу класифікувати науки і в якості окремої галузі наукового знання назвав педагогіку, під якою розумів «керівництво читанням». До речі, Бекону належить і відомий вислів: знання - сила, що показує, як високо він цінував вчення, оволодіння наукою. У цьому ж столітті статус педагогіки як самостійної науки був закріплений працями і авторитетом видатного чешского педагога *Яна Амоса Коменського* (1592-1670), теоретичні ідеї якого отримали широку популярність [16][5, с.].

[15] Розвиток освіти і педагогічної думки в епоху українського Відродження (XVI- перша пол. XVIII ст.) http://studentam.net.ua/content/view/2261/85/

[16] Харламов И.Ф. Педагогика. – Мн.: Універсітэцкае, 2000. – 560 с.

Ним були закладені основи класичної парадигми. На зміну релігійному змісту навчання приходить природо-наукове. Спираючись на сучасний по той час досвід, на все тодішнє гуманітарне знання і розуміння закономірностей розвитку будь-якого природного об'єкта, Коменський запропонував просту педагогічну технологію, з допомогою якої «всіх можна вчити всьому». Обгрунтована ним класно-урочна система навчання в школі протягом майже чотирьох століть домінує в світовій освіті. Лекційно-семінарсько-практична система навчання у ВНЗ - лише своєрідний варіант класно-урочної системи, оскільки фактично будується на тих самих теоретичних підставах. За змістом освіта змінилася докорінно, але сам підхід до навчання, на жаль, залишився аналогічним релігійному. В тому і в іншому випадку навчальна інформація несе знання про минуле, про минулі ситуації теоретичної або практичної дії, передається в готовому вигляді і вимагає абсолютного прийняття. Учень не повинен сумніватися в істинності знання, раніше релігійного, тепер - фізичного, хімічного або будь-якого іншого наукового. Зберігся і основний механізм засвоєння соціального досвіду: пояснювально-ілюстративна «передача» знань, з одного боку, і заучування навчального матеріалу - з іншого. Така форма навчання, що отримала назву «школа пам'яті», безумовно, має свої переваги, оскільки знакова система навчальної інформація компактно. «Заміщає» реальну дійсність і через канали комунікації адресується відразу всім і кожному студенту зокрема. Тим часом ці прості по суті уявлення про механізми навчання далекі від суперечливої складності людського буття. Будучи єдністю протилежностей: тілесного, душевного і духовного, біологічного і соціального, свідомого і несвідомого, інтелектуального і емоційного, раціонального і ірраціонального, людина погано реагує на пряме управління власною діяльністю, чим і пояснюються численні труднощі традиційного навчання. Доповнення у вигляді переконань з боку викладача в привабливості цілей

навчання, пояснень логіки знань які подаються, ілюстрацій і доказів їх істинності і практичної користі проблем не вирішують.[17]

Педагогіка отримала статус науки завдяки працям і авторитету видатного чеського педагога *Яна Амоса Коменського.* Він виклав свої основні ідеї в праці «Велика дидактика», яка отримала світове визнання. Проте в Європі вживання слова «дидактика» (від грецьк. *didaktikos* – повчальний, *didasko* – той, що вивчає) спочатку було введене у Німеччині. З 1613 р., завдяки *Крістофу Хельвігу та Йохиму Юнгу,* воно розумілося як мистецтво навчання. Сьогодні дидактика (теорія і методика навчання) визначилася як самостійна галузь загальної педагогіки.[18] Відомо, що у «Великій дидактиці» Я.А.Коменський не тільки розробив чітку систему навчання і виховання, але й розкрив суть основних її принципів, таких, як:

• *наочності;* • *свідомості і активності;* • *послідовності і систематичності знань;* • *міцного оволодіння знаннями і навичками.*

В історії педагогіки відомо багато форм організації навчально-виховного процесу. Необхідно зазначити, що поняття «урок» в цій системі з'явилось порівняно пізно. На ранніх етапах організації навчання надавалась перевага індивідуальній формі роботи з учнями. Якщо вчитель і займався з групою учнів одночасно, все ж заняття йшли з кожним окремо, тому що зараховувались учні в школу в різний час і у різному віці. Звичайно учень одержував від учителя індивідуальне завдання, яке і виконував у класі. Така форма навчання проіснувала до XVIII ст., а в деяких країнах і до до XIX ст. Але в ряді країн і особливо у школах «чеських братів», в школах Західної України і Білорусії, почала практикуватися ще в XVI — XVII стт. урочна система навчання. Я.А.Коменський детально вивчив досвід навчання з урочної системи, а також (з урахуванням власної практики навчання) дав теоретичне обгрунтування

[17] Милорадова Н.Г. Психология и педагогика: Учебник. — М.: Гардарики, 2005. - 335 с. С.212

[18] Шиліна Н.Є. Педагогіка: [навч. посіб. для студентів усіх спеціальностей] / Шиліна Н.Є. – Одеса: ОНАЗ ім. О.С. Попова, 2011. – 188 с. С.24

класно-урочної системи шкільного навчання і сформулював її основоположні принципи. Тому в історії педагогічної думки він вважається творцем класно-урочної системи навчання. Я.А.Коменський гостро критикував існуючий в той час індивідуальний метод як єдину форму навчання в школі. Він вважав катастрофічним для дітей становище, коли навчання в школі продовжувалось «із сходу сонця і до заходу». В роботі «Закони добре організованої школи» він визначив основні правила організації навчання, які не втратили свого значення до нашого часу. ***Ним було засноване поняття навчального року, розділеного на чотири чверті. Були введені канікули, встановлена тривалість навчального дня (4 навчальних години в школах рідної мови і 6 годин – в латинській школі-гімназії). Припускалась щоденна перевірка знань учнів вчителем і щомісячна — керівником школи. В кінці року встановлювались екзамени. Були дані рекомендації щодо планування і проведення уроку: скільки часу витрачати на опитування учнів, пояснення нового матеріалу, на вправи для закріплення вивченого, як повинен вести себе вчитель. Особлива увага зверталась на дисципліну учнів. З погляду Я.А.Коменського, уроки і взагалі школа без дисципліни подібна до "млина без води". В школах Я.А.Коменського зверталась увага на дозування домашнього завдання, на неприпустимість перевантажень. Класно-урочна система Я.А.Коменського значною мірою використовується в процесі нав- чання і в сучасних школах.***

У XVII ст. складається класична освітня парадигма, теоретичні положення якої зберегли своє значення до наших днів. По мірі розвитку педагогіка перетворюється в наукову дисципліну, яка має власні об'єкт і предмет дослідження, що використовує наукові методи для побудови педагогічного знання.

Д.Локк, Ж.- Ж.Руссо, Й.Г.Песталоці, А.Дістверг належать до історичної епохи, коли здійснювалося гігантське зламання всіх соціальних і духовних устоїв середньовіччя, коли буржуазний уклад, що прийшов на зміну феодалізму, володів певним потенціальним прогресом. В творах цих педагогів

найбільш яскраво і послідовно виражені передові педагогічні ідеї того часу, закладені теоретичні основи єдиної, звернутої до запитів життя освіти. Перемога буржуазної революції середини XVII ст., становлення нового суспільного устрою в Англії, вимагали принципово нового рішення корінних питань педагогіки: про фактори формування особистості і роль виховання, про мету і його завдання, про зміст освіти і методи навчання. Розробляючи ці проблеми, Д.Локк виступив справжнім виразником передо- вих суспільних сил свого часу. Передову думку епохи великої французької революції кінця XVIII ст., виразив великий просвітитель *Ж. – Ж.Руссо*, який виступив з безпощадною критикою феодалізму, особливо в галузі освіти і виховання. Першим теоретиком народної школи, людиною, яка створила теорію виховання і навчання на базі даних психології, був швейцарський педагог *І.Г. Песталоцці* (1746-1827).

Основна мета виховання, за Й.Песталоцці, – розвиток природних здібностей людини, що закладені в ній, постійне їх удосконалення. Він проповідує «гармонійний розвиток сил і здібностей людини», всі хороші задатки людини повинні бути максимально розвинуті. Він порівнює мистецтво вихователя з мистецтвом садівника. Організм і сили йому дані, потрібно вміти лише розвивати, зміцнювати, спрямовувати їх, не допускати шкідливих зовнішніх впливів, які можуть порушити природний хід розвитку. А для цього слід володіти законами розвитку фізичної і духовної природи дитини. Центром виховання є формування людини, її морального обличчя, дійової любові до людей. Якраз це повинно вести людину вперед. Й.Песталоцці намагався розробити проблему взаємозв'язку сім'ї і школи.[19]

Німецький педагог, психолог і філософ *І.Ф. Гербарт* (1776-1841) представив педагогіку у вигляді наукової теорії, що спирається на філософію,

[19] Історія педагогіки / За ред. проф. М.В. Левківського, докт.пед.наук О.А. Дубасенюк. – Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 1999. – 336 с. С.56

яка обґрунтовувала мету виховання, і на психологію, що дозволяє відшукати правильні шляхи досягнення цих цілей.

Інтенсивний розвиток педагогічної теорії і практики (в рамках різних освітньо-виховних установ) у XVIII столітті привів до появи спеціальних навчальних закладів з підготовки педагогів. Таким чином, педагогіка сформувалася як навчальна дисципліна. Перші навчальні заклади з професійної підготовки вчителів з'явилися у Німеччині. Впродовж сторіч педагогіка розвивалася як практика навчання і виховання дітей. Тому спочатку як наукова галузь виділилися напрями дошкільної і шкільної педагогіки[20]

10. Розвиток української педагогіки й шкільництва у другій половині XVIII — першій половині XIX ст.

Остання чверть XVIII ст. у розвитку початкової освіти в Україні позначилась впливом загальнодержавної шкільної реформи, яку проводив уряд Катерини II. 1786 р. було затверджено «*Статут народних училищ у Російській імперії»*. За цим статутом у губернських містах запроваджувались *головні народні училища* (чотирикласні з 5-річним курсом навчання), а в повітових – *малі народні училища* (двокласні з 2-річним курсом навчання). Навчальна програма малих училищ відповідала першим двом класам головних училищ. Зміст навчання мав загальноосвітній і реальний характер. Саме навчання у цих школах оголошувалось безстановим і безплатним. Вони носили антинародний характер, тут заборонялась українська мова, ігнорувались народні традиції, звичаї. Ці школи стали знаряддям русифікації українського населення.

На початку XIX ст. царський уряд Олександра I здійснив реформування освітньої системи Росії. 1804 року було прийнято *«Статут університетів»* і *«Статут навчальних закладів, підпорядкованих*

[20] Иванов Е.В. История образования и педагогической мысли: Учебно-методические рекомендации к семинарским занятиям. - Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2002. - 52 с.

університетам», які регламентували структуру і принципи побудови народної освіти в країні і які прямо відображувалися на українському шкільництві.

За прийнятими статутами у Росії вперше запроваджувалась державна система народної освіти. Вся країна поділялась на шість учбових округів, два з яких Харківський і Віленський розміщувались на території України. Реформа передбачала такі типи навчальних закладів у кожному окрузі: *парафіяльні училища* (1-річні), *повітові училища* (2-річні), *гімназії* (4-річні), *університет*. На чолі кожного округу призначався опікун, а всі навчальні заклади в окрузі підпорядковувались університету.

Об'єктивно статути 1804 р. були прогресивними. Ними проголошувались безстановість і наступність всіх типів навчальних закладів, державність освіти (безплатність на всіх ступенях). Серед негативних рис реформи були багатопредметність навчання при його обмежених термінах, декларативність програм, недостатнє фінансування навчальних закладів. Добре фінансувались лише гімназії і університети, де навчались, як правило, діти вищих станів.

Невдовзі після опублікування шкільного статуту було зроблено його додаткові тлумачення. Оголошувалось, що доступ в університети та гімназії кріпакам і вихідцям із нижчих станів є закритим. Нерозв'язаним залишалося питання про надання права на вищу освіту жінкам.

У губерніях Харківського навчального округу освіта розвивалася нерівномірно. У зв'язку з реформою на початку XIX ст. тут було створено всього 18 повітових училищ і 8 гімназій. Перші гімназії відкрито у Харкові, Чернігові, Новгород-Сіверському, Полтаві, Херсоні, Катеринославі.

1805 року було відкрито Харківський університет, який понад чверть століття залишався важливим центром освіти, наукової і громадсько-педагогічної думки Лівобережної України. У ньому були такі факультети: історико-філологічний, фізико-математичний, медичний, юридичний. З 1811 р. при університеті утворено педагогічний інститут, а з 1852 р. – кафедра педагогіки.

Невдовзі після видання статуту 1804 р. уряд дозволив відкривати дворянські пансіони і гімназії. На Україні у зв'язку з цим почали діяти дворянська гімназія у Харкові, комерційна гімназія в Одесі, вищі гімназії у Кременці та Ніжині. З'являються жіночі станові заклади – інститути шляхетних дівчат, які були першими середніми школами для жінок у всій Росії. На території України перший такий заклад було відкрито 1818 року у Харкові. Такі ж інститути почали працювати і в інших українських містах: у Полтаві, Одесі, Києві. Згодом середня жіноча освіта була представлена ще й жіночими єпархіальними школами, які відкривало духовне відомство, та жіночими гімназіями, що відкривалися міністерством народної освіти. Перша на Україні жіноча гімназія (Фундукліївська) почала роботу 1859 р. в Києві. Існували також середні дівочі школи відомства імператриці Марії.

Відкриття вищої гімназії у Кременці пов'язано з необхідністю існування університету у Віленському учбовому окрузі, який мав розташуватись у Києві. З ініціативи графа Тадея Чацького 1805 року було відкрито у Кременці гімназію, яка мала виконувати функцію університету, але університету польського. 1819 року її було реорганізовано у ліцей. 1831 року його закрили, а матеріальну частину перевезли до Києва для університету, який відкрився там 1834 року. З 1836 р. у приміщенні ліцею діяла духовна семінарія.

Царська реакція внаслідок поширення вільнодумства серед селян після війни 1812 р. привела до багатьох змін у народній освіті Росії. 1819 року у парафіяльних і повітових училищах та в гімназіях було скасовано безплатність навчання. Було заборонено природознавство, збільшувався час на вивчення закону божого. Після розправи з декабристами царський уряд провів 1828 року контрреформу освіти, видавши *«Статут гімназій і училищ, підпорядкованих університетам»*. Школи у Росії поверталися «до начал, які ґрунтуються на «чистоті віри, на вірності і обов'язку перед государем і вітчизною». Головне завдання школи Микола I визначив так: підготовка людини до виконання своїх станових обов'язків.

За статутом 1828 р. зберігалися існуючі типи шкіл, але узаконювались становість, монархізм і релігійність освіти. Порушувалась наступність між навчальними закладами (крім гімназій і університетів, які ставали дворянськими навчальними закладами). Новий статут насаджував у школах муштру, зубріння, офіційно дозволяв тілесні покарання у всіх типах шкіл (у гімназіях лише у молодших класах). Учбове навантаження учнів різко збільшувалось, заборонялись зібрання і зустрічі учнів великими групами. Встановлювалась система суворого нагляду за учнями і вчителями.

У першій половині XIX ст. *вища освіта* на західноукраїнських землях зосереджувалася у *Львівському університеті*, реальній і технічній академіях Львова та Чернівецькому ліцеї. В університеті діяло чотири факультети: філософський, юридичний, теологічний і медичний. Викладання велося латинською, польською і німецькою мовами. Вступ українців до університету всіляко обмежувався.

Під тиском поляків 1813 року в Галичині було відмінено обов'язкову освіту. Парафіяльні школи майже занепали. Це було викликано, передусім, тим, що батьки-українці не бажали віддавати своїх дітей до школи, оскільки до війська забирали, перш за все, грамотних людей. Важливою причиною була також відсутність вчителів, які могли б навчати українською мовою.

Все це привело до активізації боротьби за українську школу, мову й літературу, за її національний характер. Початок такої боротьби поклали молоді представники української інтелігенції, вихованці духовних греко-католицьких семінарій та богословського факультету Львівського університету. Ця боротьба почалася з Перемишля.

1816 року канонік Іван Могильницький під заступництвом митрополита Михайла Левицького заснував у Перемишлі «*Товариство галицьких греко-католицьких священиків для поширення письма, просвіти і культури серед вірних*». Метою товариства було поширення віри і моральності шляхом видання шкільних книг народною українською мовою.

З метою підготовки вчителів для українських шкіл 1817 року у тому ж Перемишлі було відкрито дяко-вчительський інститут. Його директором став І.Могильницький. Інститут працював впродовж XIX ст.

Для відродження музичної справи єпископ Іван Снігурський заснував у Перемишлі 1828 року першу в Галичині музичну школу.

Григорій Савич Сковорода (1722-1794 рр.) – видатний український педагог, поет, мандрівний філософ, представник етико-гуманістичного напрямку вітчизняного просвітительства. Народився на Полтавщині. Навчався в Києво-Могилянській академії, згодом поглиблював свої знання за кордоном. Повернувшись на батьківщину, працював викладачем пиїтики в Переяславській семінарії, а згодом – у Харківській колегії. Після звільнення з колегії Сковорода до кінця свого життя залишається мандрівним філософом і учителем.

Сковорода вважав, що через поширення освіти можна зробити життя народу щасливим. У центрі його філософських поглядів стояли етичні питання – проблема людини, її природа, щастя. Щастя людини ставить у пряму залежність від її діяльності. Висунув концепцію про «сродну працю». Людина щаслива тоді, коли її життя відповідає своєму призначенню. Щастя полягає в «сродній праці», яка відповідає внутрішнім здібностям людини та приносить користь суспільству.

Шлях до щастя, на думку мислителя, лежить через самопізнання людиною своїх здібностей і нахилів до певного виду діяльності, кожен повинен пізнавати себе. По суті, принцип «сродної праці» і вчення про щастя фактично є двома сторонами етико-філософської концепції Сковороди.

Спираючись на таку етико-філософську концепцію та власний педагогічний досвід, Сковорода висловив свої педагогічні погляди у діалогах, віршах, байках, притчах, листах.

Сковорода був прихильником гуманістичного підходу у вихованні, прагнув до формування мислячої, чуйної, освіченої людини зі світлим

розумом та гарячими почуттями, яка б жила на благо народу. *Виховним ідеалом Сковороди є людяність, благородство і вдячність*.

Сковорода першим в історії української педагогічної думки висунув ідею природного виховання. Виховання людини, вважав він, повинно бути спорідненим з її природою. Під природою людини розумів її обдарування, нахили. На думку Сковороди, головне завдання виховання полягає в тому, щоб допомогти розкрити в дитині її природні здібності та спрямувати її на шлях дійсного щастя і служіння батьківщині.

У думках Сковороди про виховання, про природу дитини є багато такого, що нагадує ідеї Руссо про вільне виховання, за що його називали українським Руссо. Він першим у вітчизняній педагогіці поставив у центр уваги почуття дитини, її стосунки зі світом, її справи, її щастя. На відміну від французького просвітителя, Сковорода не розглядав природу, як засіб ізоляції дітей від розтлінного суспільства. Передбачав розвиток природних задатків шляхом самовдосконалення.

Сковорода – *прихильник принципу народності у вихованні*. Виховання повинно відповідати інтересам народу, живитися з народних джерел і зберігатися в житті кожного народу. Він – палкий прихильник виховання дітей на основі вітчизняного досвіду. Як і інші українські просвітителі, Сковорода висміює прагнення дворян та козацької старшини виховувати своїх дітей на зразок західноєвропейських магнатів і з допомогою іноземних вчителів.

Сковорода вказує, що виховання має бути загальнодоступним, безплатним, охоплювати всі верстви населення, особливо народні маси: «виховання й убогим потрібне».

Важливими засобами виховання Сковорода називає рідну мову, народну педагогіку. Першим з педагогів минулого вимагав вивчення усної народної творчості, яка зберігає скарби народної мудрості. Відстоюючи рідну мову, він користувався нею у навчальних цілях. Сковорода *виступає за гармонійне*

виховання, розуміючи його як єдність розумового, фізичного, морального і естетичного виховання.

Розумове виховання – важливий елемент педагогічної системи Сковороди. Розум – головний регулятор людської діяльності. Спираючись на знання, людина спроможна пізнати добро і зло, оцінити явища навколишньої дійсності.

Він радив повсякчас займатись наукою: "Коли не любити всією душею корисних наук, то всякий труд буде марним". Засвоювання знань забезпечується серйозними заняттями.

Сковорода – неперевершений майстер і *прихильник індивідуальної роботи* з учнями. Поряд з лекціями у навчанні він високо цінував *доповіді, бесіди, розмови з учнями*. Особливого значення надає *самостійним практичним заняттям* учнів у навчанні, серед них називає такі форми як перекладання на рідну мову іноземних авторів, віршовані перекази прозових творів, листування тощо. *Цінуючи лекційну форму навчання*, він критично ставився до розповсюджених тоді диспутів, які мали у колегіях схоластичний характер і викликали відразу у студентів.

Сковорода підкреслював важливе значення *морального виховання*. Головним завданням морального виховання вважав виховання людяності, благородства і вдячності.

Сковорода був прихильником *трудового виховання*, вказуючи на визначальну роль «сродної праці» у житті людини. Саме через працю, на його думку, лежить моральне удосконалення людини. Важливим є положення Сковороди про корисність і почесність будь-якої праці, професії, аби лише вона відповідала покликанню людини і приносила користь суспільству. Гідність людини визначається результатами її праці.

Фізичне виховання, на думку Сковороди, повинно починатися ще до народження дитини і полягати в здоровому способі життя батьків, в турботі про матір в період вагітності і годування дитини.

Засобами фізичного виховання називає режим, чистоту, акуратність, правильне харчування, поміркованість у всьому, фізичні вправи, працю і здоровий спосіб життя.

Важливим засобом *естетичного виховання* називає музику.

Висловлює важливі думки щодо *сімейного виховання*. Вважає, що діти повинні зростати в атмосфері глибокої поваги і любові до батьків. Батьки – перші вихователі і наставники молоді. Ставить питання про культ батька і матері в сім'ї, називаючи їх іконами божими для дітей.

Мислитель схвалює батьків, котрі вчать дітей життєвій мудрості, заохочують до працелюбства. Водночас він критикував батьків, які не вчать своїх дітей життєвій мудрості, а то й заохочують їх до неробства, чванливості, егоїзму ("Вбогий Жайворонок"). Тих батьків, хто передоручав виховання своїх дітей нянькам, називав "напів-батьками", порівнював їх із зозулями, що підкидають яйця в чужі гнізда.

Ставив *питання про вчителя*, високо цінував учительську працю. Висував високі вимоги до вчителя, визначав його керівну роль у навчальному процесі. Серед основних рис вчителя виділяв любов і повагу до особистості учня, гідність, безкомпромісність, чесність, служіння добру. Безмежна любов до вихованців в нього поєднувалась з великою вимогливістю до них.

Іван Петрович Котляревський (1769-1838) – талановитий письменник, педагог і громадський діяч, якого Т.Шевченко вважав своїм попередником. Народився у Полтаві, де закінчив семінарію. Він зробив перший крок до створення української національної літератури й педагогіки. У поглядах Котляревського на виховання втілені гуманні риси вітчизняної класичної педагогіки. Він вірив у велику силу виховання. Мету виховання вбачав у підготовці громадян, корисних батьківщині і народу, освічених патріотів.

Перебував на посаді попечителя Будинку для виховання дітей бідних дворян у Полтаві. Займаючись педагогічною діяльністю, проявляв себе як гуманіст і демократ. Він приязно ставився до дітей, через твори літератури й

мистецтва прагнув виховати у них кращі моральні якості. Його педагогічні думки були пройняті духом народності, формувалися на основі кращих традицій народної педагогіки.

Котляревський був прихильником гармонійного розвитку і всебічного виховання підростаючого покоління. На своїй посаді піклувався про розумове й естетичне виховання, про розвиток у дітей смаку до літератури й мистецтва. Виступаючи з гуманістичних позицій, схвалював гуманні методи впливу на дитину, надаючи перевагу розповіді, бесіді, роз'ясненню матеріалу, цінував особистий приклад та авторитет педагогів у справі виховання.

Олександр Васильович Духнович (1803-1865) – найбільш видатний представник культурно-освітнього руху на Закарпатті, письменник, один із перших професійних вчених-педагогів у Західній Україні. Духнович є автором першого на Закарпатті народного букваря – *«Книжица читальная для начинающих»* (1847), склав перші на Закарпатті шкільні підручники з географії та історії *«Краткий землепис для молодых русинов»*, з російської мови *«Сокращенная грамматика письменного русского языка»*.

Він написав перший у Західній Україні систематизований підручник з педагогіки *«Народная педагогия в пользу училищ и учителей сельских»* (1857). Книга побудована у формі коротких запитань й розгорнутих відповідей.

У системі педагогічних поглядів Духновича чільне місце займає *ідея народності виховання*. Він вимагав, щоб учитель "в детях народолюбие возбудил и в сердце их закрепил любовь к своей народности". Відстоював право простих людей на освіту, боровся за те, щоб для них відкривались школи з навчанням рідною мовою і там навчали вчителі з народу. Важливим засобом виховання в дусі народності розглядав народну пісню.

У своїй «Педагогії...» Духнович відводить вихованню у житті людини вирішальну роль. Людина без виховання, на його думку, буде нездібною і непотрібною, подібно до необробленої землі, яка здатна родити лише бур'ян.

Загальною метою виховання вважав формування людини – громадянина і патріота.

Він, як і Коменський, проповідував *принцип природовідповідності у вихованні*. Виходячи з цього принципу, Духнович вимагав врахування вікових та індивідуальних особливостей вихованців. Вказував на необхідність рівномірного розвитку всіх сил дитини.

Серцевиною виховання Духнович вважав формування високоморальної особистості. Важливими засобами морального виховання він називав вправи та настанови. Діти повинні навчитися розрізняти чесне і нечесне, наслідувати високоморальних людей.

Духнович особливо наголошував на вихованні працелюбності, оскільки розглядав працю важливим фактором становлення особистості. Праця є засобом фізичного й інтелектуального виховання. Духнович розробив систему трудового виховання і навчання, він висунув ідею поєднання навчання з сільськогосподарською працею.

Як необхідна умова виховання і підготовки дітей до праці, на думку Духновича, є їх фізичне виховання. Він розробив систему фізичних вправ, яка включає: природні вправи (біг, стрибки, купання, лазіння й ін.); спільні ігри, де розвиваються тіло і розумові здібності; трудові ігри (збирання ягід, грибів тощо), спеціальні фізичні вправи.

У процесі розумового виховання Духнович радив не тільки розширювати у дітей коло знань, а й розвивати їх пізнавальні здібності. Він визначав предмети, які треба вивчати у початковій школі: географію, ботаніку, зоологію, сучасні іноземні мови, землеробство, садівництво, бджільництво.

У «Педагогії...» Духнович велику увагу приділяв розробці дидактичних проблем. На перше місце у навчанні ставив наочність, потреба в якій випливає, на його думку, з конкретності мислення дитини. Наочне навчання сприяє свідомому засвоєнню знань. Духнович одним із перших обґрунтовував принцип активності, вказавши, що навчання є двостороннім процесом, який

включає активну працю вчителя і учнів. Він також обстоював принципи свідомості, доступності та ґрунтовності засвоєння знань.

Щодо організації навчального процесу Духнович рекомендує практикувати групову роботу учнів. Клас треба поділити на кілька (три) груп, керуючись дитячими здібностями. Учитель працює з групами не тільки фронтально, а й диференційовано, щоб забезпечити інтелектуальний розвиток кожного учня.

У вихованні і навчанні радив обережно використовувати заохочення і покарання, відзначаючи, що за навчання і тупість розуму бити «бесчеловечно есть».

Вирішальну роль у формуванні особистості Духнович відводить учителю. Учителів він називав «просветителями народа». До вчителя ставив високі вимоги, адже він будує не якусь «ломкую вещь, но человека»: повинен мати справжнє покликання до професії, добре знати свій предмет, бути високоморальним, уміти працювати з дітьми, не повинен замикатися у рамках своєї професії, а поширювати знання серед усього народу.

Велике значення у вихованні дітей належить сімейному вихованні. Батьки – це перші наставники і перед ними Духнович ставить великі завдання: бути прикладом для дітей, готувати їх до навчання, до трудової і суспільної діяльності, виховувати з них достойних громадян.[21]

Становлення педагогіки як науки пов'язано з ім'ям *К.Д. Ушинського* (1824-1870). Використавши все позитивне, що було досягнуто педагогікою і психологією до середини XIX ст., він створив стрункy психолого-педагогічну концепцію та на її основі розробив теорію виховання і навчання. Російський педагог підійшов до розуміння детермінованості виховання соціально-економічними умовами життя. На базі комплексного підходу, що поєднує дані всіх наук, які вивчають людину і умови її існування, К.Д. Ушинський заклав

[21] Розвиток української педагогіки й шкільництва у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. http://studentam.net.ua/content/view/2262/85/

основи педагогічної антропології, яка розуміється ним як наука про виховання людини, яка розвивається, тобто власне педагогіка. Мету виховання він бачив у формуванні активної і творчої особистості, підготовці людини до праці.[22]

К. Ушинський розглядав педагогічну науку в тісному взаємозв'язку з філософією, історією, психологією, анатомією та фізіологією людини, а також із педагогічною практикою. На його думку, педагогічна наука може розвиватися тільки на основі передового педагогічного досвіду, а педагогіку він вважав наукою і мистецтвом. Будь-яка практична діяльність, спрямована на задоволення духовних потреб людини, є великим мистецтвом, а педагогіка як наука є найвищим мистецтвом, оскільки вона задовольняє найсуттєвішу потребу людини і людства - прагнення до вдосконалення.

Пристрасно обстоював К. Ушинський ідею народності у вихованні. Народ, на його думку, є джерелом усіх надбань матеріальної та духовної культури, тому треба вивчати історію, географію, економіку, мову, літературу, мистецтво та інші науки. Народна творчість, поезія, пісні, музика, образотворче мистецтво - джерело культури народу. Суттєвою ознакою народності є мова, найкращий виразник духовної культури кожного народу.

Особливо важливою якістю особистості К. Ушинський вважав моральну вихованість, будучи переконаним, що моральне виховання дитини слід починати з найменшого віку, здійснювати постійно і систематично. Воно має бути спрямоване на формування у дітей патріотизму й гуманізму, любові до праці та дисциплінованості, чесності й правдивості, почуття обов'язку і відповідальності, власної гідності, громадського обов'язку, скромності, твердості волі й характеру та ін. Головними методами і засобами морального виховання дітей та молоді є переконання, заохочення і покарання (але в жодному разі не тілесні), власний приклад вчителя, батьків, усіх дорослих людей, правильний режим навчання тощо. Особливе місце у моральному

[22] Иванов Е.В. История образования и педагогической мысли: Учебно-методические рекомендации к семинарским занятиям. - Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2002. - 52 с.

вихованні відводив фізичній праці, яку необхідно правильно поєднувати з розумовою. Прилучаючись до пращ, діти повинні отримувати від неї насолоду.

Як видатний педагог-методист, К. Ушинський висловив цінні міркування щодо організації навчально-виховного процесу в школі. На його думку, для правильної організації навчання, розвитку розумових здібностей дітей потрібно знати їх вікові та індивідуальні особливості, передбачати правильне дозування змісту навчального матеріалу, посильність його для учнів, послідовність і систематичність вивчення, розвиток свідомості й активності, міцність засвоєння знань, виховуюче навчання та ін.

У процесі навчання, стверджував він, необхідно розвивати пасивну (мимовільну) і активну (довільну) пам'ять, використовуючи повторення навчального матеріалу. Однак слід уникати механічного заучування (зазубрювання). Неприпустимими є перевантаження учнів, перевтома. Водночас навчання не може бути й розвагою.

У засвоєнні знань, за К. Ушинським, *велике значення має наочність*. Діти мислять формами, фарбами, звуками, відчуттями, тому в процесі навчання корисно використовувати всі наочні засоби з тим, щоб органи чуттів брали безпосередню участь у сприйманні навчального матеріалу.

Значну увагу приділяв К. Ушинський розробці *методики роботи вчителя на уроці*, радив запроваджувати різноманітні ефективні методи і способи навчання: пояснення нового матеріалу, повторення пройденого, вправи, письмові та графічні роботи учнів, індивідуальні й фронтальні форми роботи на уроці, облік знань учнів тощо. Зосереджувався він і на питаннях реалізації на уроці освітньої та виховної мети навчання. Щоб привчити учнів до *самостійної роботи* і прищепити їм інтерес до навчання, необхідно допомагати їм у навчанні, розвивати мислення, виховувати працездатність. Він був прихильником поєднання існуючих на той час формальної (розвиток пам'яті, уваги, мислення, мови) і матеріальної (вивчення матеріалу навчальних предметів) освіти.

Особливого значення К. Ушинський надавав вивченню рідної мови, розвитку в дітей дару слова. Для його формування пропонував використовувати усні й письмові вправи, поступово ускладнюючи їх. Навчати дітей рідної мови він радив на кращих зразках народної творчості (билинах, піснях, казках, прислів'ях, загадках та ін.), творах письменників. Мова вчителя має бути граматично правильною і милозвучною. Для учнів молодших класів велике значення мають книжки для читання (взірцем була його книжка "Родное слово"). У навчанні грамоти (читання) він відстоював звуковий (аналітико-синтетичний) метод, за яким подав перші уроки письма і читання в своїй книжці.

Елементи природознавства, географії та історії у початкових класах, на думку К. Ушинського, слід вивчати у процесі пояснювального читання на уроках. Вивчення іноземних мов він радив починати тільки після того, "коли рідна мова пустила глибоке коріння в духовну природу дитини". У процесі вивчення рідної й іноземної мов важливо використовувати художню літературу, підбираючи її відповідно до віку та інтересів учнів.

Складовою частиною гармонійного розвитку людини, за К. Ушинським, є її *фізичний розвиток*. Оскільки організм дитини розвивається в процесі її повсякденної трудової діяльності та під впливом оточення (природи, сім'ї, суспільства), необхідно створити такі умови життя, праці й навчання дітей, які б сприяли їх фізичному розвитку, починаючи з раннього віку. Чинниками фізичного розвитку, на його погляд, є нормальне харчування, сон, відповідний режим удома і в школі; фізична праця на свіжому повітрі; медичний нагляд; гімнастичні вправи та ігри; гігієнічні умови життя і праці; потенціал природи (повітря, води) тощо. Він намагався обґрунтувати мету, зміст і форми фізичного виховання дітей, виходячи з основ анатомії та фізіології людини, медицини, санітарії та гігієни, приділивши велику увагу зміцненню нервової системи учнів та вихованню в них волі різними засобами фізичного загартування.

Головною постаттю у навчальному процесі, за переконанням К. Ушинського, є вчитель, який має бути відповідно підготовлений до вчительської роботи. Передусім він повинен бути близьким до народу, знати його мову, жити його інтересами. Вчитель - це високоосвічена людина з енциклопедичними знаннями, яка любить свою професію, постійно вдосконалює свою майстерність, має ґрунтовну практичну підготовку, педагогічний такт, володіє методикою навчання й виховання, є не лише хорошим викладачем, а й добрим вихователем. Він повинен знати психологію дитини, вивчати і добре знати вихованців, бути обізнаним з новими методами у педагогіці й вибудовувати свою діяльність на передових досягненнях педагогічної теорії

Наприкінці XIX ст. у провідних західноєвропейських країнах загострилася невідповідність традиційної педагогіки новим суспільно-економічним умовам. Для оснащених найновішою технікою підприємств потрібні були робітники нового типу. Традиційна школа, яка загалом була школою учіння, орієнтувалася на виховання слухняних і виконавських працівників. Загальноосвітні знання, що їх давала вона, були вкрай обмеженими й догматичними, методи навчання не спонукали учнів до самостійного мислення. Необхідні були нові підходи до теорії і практики освіти й виховання, які відповідали б стрімкому розвиткові виробництва, зумовленому прогресом науки і культури.

Серед розмаїття тогочасних педагогічних концепцій багато прихильників здобула обґрунтована шведською письменницею, громадською діячкою *Еллен-Кароліною Кей* (1849-1926) концепція «педагогіки вільного виховання», яка мала у своїй основі ідею самонавчання і самовиховання дітей. На її думку, дітей не треба виховувати спеціально, а слід надати їм змогу спокійно і поступово виховуватися й розвивати свої здібності самим. Головне завдання вихователя - допомагати дитині в цьому, не нав'язуючи своїх думок і вимог. Основою навчання і виховання мають бути лише інтереси, самостійність дитини.

Німецький прихильник теорії вільного виховання Генріх Шаррельман (1871-1940), доводив, що школа повинна розвивати творчі сили дитини, давати вихід дитячій фантазії через самостійний розвиток. Провідну роль у навчанні він відводив «переживанням» дітей, здобуттю ними власного досвіду.

Прихильник теорії вільного виховання, італійський педагог *Марія Монтессорі* (1870-1952) у творах "Метод наукової педагогіки, що застосовується до виховання в «будинках дітей», «Самовиховання і самонавчання в початковій школі» та в інших пропагувала теорію вільного виховання. Будучи переконаною, що дитина від природи здатна до самостійного, спонтанного розвитку, головним у вихованні дітей вона вважала створення такого оточення, яке б давало їм «поживу» для самовиховання. З огляду на це, вона виступала за вивчення сутності дитини, яку потрібно виховувати, запровадила у практику шкіл систематичні антропологічні обстеження дітей. На її думку, школи повинні бути лабораторіями вивчення психічної діяльності дітей. Проголошені ідеї самовиховання і самонавчання Марія Монтессорі прагнула реалізувати у створюваних нею школах за власною системою.

11. Педагогіка XIX-XX ст.

На зламі XIX-XX ст. у деяких європейських країнах (Німеччина, Англія, Франція та ін.) і США створюються лабораторії - спеціальні центри психологічних і педагогічних досліджень, що зумовило виникнення експериментальної педагогіки, яка намагалася через штучні педагогічні чинники визначити точні методи й створити об'єктивні підстави для педагогічних засобів та способів педагогічного впливу. Вона послуговувалася анкетуванням, тестами, бесідами, експериментами, статистичними даними, збиранням та аналізом різноманітних фактів.

Німецький педагог і психолог Ернст Мейман (1862- 1915) у своїй тритомній праці «Лекції з експериментальної педагогіки» пояснює появу

експериментальної педагогіки тим, що попередня мала абстрактний і нормативний характер, у ній не було наукового обґрунтування процесу навчання і виховання. Він вважав педагогіку експериментальною наукою, цариною діяльності якої є дослідження: фізичного й психічного розвитку учнівської молоді, її мислення, сприймання, відчуття та ін.; навчально-виховного процесу школи; індивідуальних особливостей учнів. їх інтелектуальних здібностей, обдарувань; дослідження праці вчителя під час навчання тощо, а також аналіз праці учнів з окремих предметів.

Заслугою експериментальної педагогіки були передусім точність і визначеність її результатів, поданих у точних числах чи мірах, хоч не всі педагогічні акти, дії або вияви можна охопити в межах експерименту. Експериментальна педагогіка потребувала всебічного дослідження дитини, використовуючи здобутки біологічних наук і знань про дитину, стадії її розвитку, психіку тощо.

Як напрям експериментальної педагогіки наприкінці XIX ст. у США сформувалася педологія - наука про цілісне вивчення дитини.

На той час у США та Англії набула поширення педагогіка прагматизму - педагогіка дії, основоположником якої був американський філософ і педагог *Джон Дьюї* (1859-1952). Сутність прагматизму полягає у визнанні істинним усього, що дає користь. Відповідно до цієї концепції людина оцінює значущість користі почуттям власного задоволення. А сам Дж. Дьюї вважав ідеалом «хороше життя».

Сповідуючи ідею «вроджених здібностей», він був переконаний, що виховання повинно спиратися на спадкові дані, враховувати інстинкти і практичний досвід дитини, а сутність виховання зводив до безперервного розширення цього досвіду. Дж. Дьюї був прихильником праці в школі не тільки тому, що вона готує дітей до технічних професій, а й тому, що визнав її головним чинником громадського життя. На його думку, необхідного досвіду

учні набувають передусім у процесі ручної праці, трудового навчання, яке він розглядав як елемент загальної освіти.

Дж. Дьюї ігнорував необхідність систематичного вивчення навчальних предметів. У його школах навчальний процес будувався як повідомлення дітям окремих знань (у комплексі) для «обслуговування» вузькопрактичних і утилітарних цілей. Вважав, що систематичні знання розсіюють увагу дітей, він зосереджувався на окремих темах, взятих з життя, яке діти прагнуть відтворити. Реалізуючи це прагнення, вони починають із зображення в діяльності, грі, малюнках того, що бачать у домашньому житті, потім виявляють його зв'язки з навколишньою дійсністю. Ці уявлення поступово розвиваються в окремих частинах теми, що виходять на передній план в різний час.

Головним завданням морального виховання, Дж. Дьюї вважав допомогу учням у виробленні моральної поведінки, навчанні їх правильно обирати спосіб розв'язання проблем, за будь-якої ситуації здобувати для себе найбільшу користь. Моральне виховання, на його погляд, має бути спрямоване на формування людей, які вміють спрямувати свою соціальну енергію на службу соціальним інтересам.

Педагогічні ідеї Дж. Дьюї - важливий етап в історії педагогічної думки. Однак, переоцінюючи значення практичної дії, він недооцінював теоретичні знання. Його теорія навчання однобічна, оскільки, вимагаючи застосування до всіх предметів методів «активного досвіду», він не бачив меж використання цього методу в пізнанні світу культури, недооцінював виховних цінностей гуманітарних наук, не приділяв їм належної уваги в програмі навчання.

На початку XX ст. у Німеччині та в інших країнах набула популярності педагогіка «громадянського виховання» і «трудової школи». Її репрезентував німецький педагог *Георг Кершенштейнер* (1854-1932), який деякий час керував справою освіти у Мюнхені.

Головним завдання школи Г. Кершенштейнер вважав «громадянське виховання», тобто виховання людей у дусі беззастережної слухняності,

відданості існуючій державі. Корисний громадянин, за його словами, повинен прагнути і вміти служити державі, віддавати їй усе, що має. Для цього він мусить володіти різними вміннями. Школа покликана озброїти його професією і «надати професії морального характеру», щоб «корисний громадянин» розглядав свою професію як засіб служіння державі й у цьому бачив мету свого життя. Тому вона повинна заволодіти душею дитини, озброїти її ремеслом або принаймні підготувати до опанування ним. Найлегше досягти цього в процесі трудової діяльності, тому народна школа має бути школою праці, трудовою школою.

Реформуючи народну школу, Г. Кершенштейнер на чільне місце поставив запровадження творчої праці учнів відповідно до їх віку та специфіки школи. Відповідно тодішню так звану книжну (вербальну) школу мала замінити діяльна трудова школа. Він був прихильником подвійної системи народної освіти. Його «народна школа» не заторкувала школи середньої (гімназій, реальних училищ). На середню школу «трудовий принцип» майже не поширювався. На його думку, в реальних училищах праця може здійснюватися в лабораторіях, в гімназіях вона обмежується роботою з книгою. Така двоїстість зумовлена його поглядами на суспільну потребу в працівниках для різних галузей діяльності: рільників, робітників фабрик, представників інтелектуальної праці.

Розвиткові педагогічної думки в Росії у XVIII ст. передусім сприяли освітня діяльність і педагогічні погляди *Михайла Ломоносова* (1711-1765), який виступав за демократизацію освіти, за народну школу. Він вважав, що система освіти повинна складатися з трьох ступенів державної безстанової школи: початкової, середньої (гімназії) та вищої (університету). Головне завдання школи - виховувати в дітей любов до праці, навчити їх «правил і прийомів поведінки», дати освіту. *Мета виховання* - формування щасливих, духовно і фізично розвинених громадян. Обстоюючи принцип народності у вихованні, наголошував на необхідності виховувати у дітей любов до вітчизни, гуманність,

вірність громадянському обов'язку, прагнення до знань, працьовитість, силу волі, відвагу, скромність, тобто притаманні народові риси.

М. Ломоносов створив навчальні плани і програми для навчальних закладів різних типів, визначив основні принципи та методи навчання, запровадив класно-урочну систему. Провідними методами навчання він вважав бесіду, розповідь, лекцію, які необхідно доповнювати вправами. Навчання повинно мати виховний характер, забезпечувати свідоме, міцне, систематичне засвоєння матеріалу, який слід викладати стисло, підкріплюючи теоретичні положення фактами, наочністю, враховуючи вікові та психологічні особливості, природні нахили учнів та ін.

У моральному вихованні М. Ломоносов обстоював метод прикладу, переконання. Могутнім засобом виховання він вважав працю, виступав проти фізичних покарань. Цінні його думки про сімейне виховання, взаємозв'язок школи і сім'ї, про допомогу батьків учителям. Написані ним підручники упродовж півстоліття були кращими в російській загальноосвітній школі. «Російська граматика» витримала 14 видань, її було перекладено багатьма іноземними мовами, покладено в основу всіх наступних граматик, що розроблялися в Росії.

За ініціативи й активної участі М. Ломоносова в 1755 р. було відкрито Московський університет. Він виступав за те, що викладачі й студенти університету повинні паралельно з навчанням займатися науковою роботою.

Помітний слід у розвитку педагогічної думки залишив відомий учений, хірург і анатом, основоположник військово-польової хірургії, *Микола Пирогов* (1810- 1881). Свої педагогічні погляди він виклав у статтях та офіційних документах «Питання життя», «Про публічні лекції з педагогіки», «Про методи викладання» та ін. У статті «Питання життя» виступив проти станової системи освіти в Росії, вузькопрофесійної підготовки молоді, зниження загальноосвітнього рівня навчання учнів початкової та середньої школи і студентів університетів. Високо оцінював роль знань у підготовці розумово

розвиненої особистості. Обстоюючи ідею людяності у вихованні, сформулював прогресивну ідею виховного навчання, при цьому велику увагу приділяв моральному вихованню, вихованню чесної, правдивої, щирої людини. Він вимагав, щоб усе негативне, що є в житті й побуті, було усунуто із системи засобів виховання молодого покоління; щоб своєю поведінкою вчителі наполегливо й систематично впливали на дітей і молодь. Найважливішим чинником морального виховання, на його переконання, є наука, яка дає змогу людині зрозуміти природу, розвиває її свідомість, допомагає пізнати себе й інших.

У центрі уваги педагогів, за М. Пироговим, повинні бути активні методи навчання, які сприяли б розвиткові думки учнів, розвивали б їхні здібності та інтереси, прищеплювали уміння самостійно працювати. В усіх навчальних закладах слід широко використовувати наочність. з метою активізації учнів варто організовувати навчальні ігри, оскільки вони сприяють розвиткові мислення, почуттів, фантазії.

Передусім він виступав проти існуючого формалізму під час перевідних і випускних екзаменів, який знижує їх ефективність. За правильної організації екзаменів, вони потрібні при вступі молодих людей до вищих навчальних закладів, проте слід зважати не лише на бали, а й на загальний розвиток вступників, на прагнення здобути наукові знання, оволодіти методами наукових досліджень.

Великого значення у навчанні й вихованні М. Пирогов надавав належно підготовленим учителям-вихователям, які повинні дбати про підвищення свого методичного рівня, обмінюватися досвідом з іншими, в усьому бути прикладом для молоді. Однак головним вважав освіту вчителя, його ґрунтовне знання свого предмета, методики навчання та виховання учнів. Важливим аспектом морального виховання, на його погляд, є формування свідомої дисципліни, відмова від тілесних покарань, що негативно впливають на нервову систему та психіку дитини, принижують людську гідність. Проте, заперечуючи їх

теоретично, він, будучи керівником Київського учбового округу, не зумів відстояти свою позицію при обговоренні цього питання і підписав циркуляр, яким дозволялося використання різок як засобу покарання школярів.

За переконаннями М. Пирогова у навчальній діяльності, освіті жінка за всіма критеріями здатна досягти таких самих результатів, що й чоловік. Однак, виступаючи за рівноправність чоловіка і жінки в освіті, він не був прихильником їх рівноправності в усіх сферах життя.

Наприкінці XIX ст. кількість початкових шкіл у підросійській Україні зросла у 12 разів (порівняно з серединою століття), однак вони не задовольняли потреби народу в початковій освіті. Рівень грамотності населення на той час становив 15-20%. Якість навчання у народних школах була низькою. Найпримітивнішу освіту давали церковнопарафіяльні школи, які в 1900 р. становили 80% від усіх початкових шкіл. Навчання в них обмежувалося читанням, основами арифметики та вивченням молитов.

Відповідно до прийнятого у 1864 р. "Статуту гімназії і прогімназії", засновувалися неповні середні навчальні класичні та реальні гімназії (замість повітових училищ). В Україні гімназії поширювалися повільно, їх кількість не задовольняла потреб навіть половини бажаючих до них вступити. Доступ обмежувався і через високу плату за навчання.

Вкрай незадовільним був і стан вищої освіти. На початку XX ст. усі вищі навчальні заклади зосереджувалися лише в Києві, Харкові, Одесі й Катеринославі.

У початкових і середніх школах навчали російською мовою за навчальними планами і програмами, що діяли по всій Росії. Розвиток освіти стримувався русифікаторською політикою царизму. Так, у 1863 р. міністр внутрішніх справ Валує в видав циркуляр, яким проголошувалося, що ніякої особливої малоросійської мови не було, нема і бути не може. Циркуляр забороняв видавати українською мовою навчальні книги і підручники для шкіл. У1864 р. вийшло «Положення про початкові народні училища», яким було

передбачено навчання тільки російською мовою. У 1876 р. видано Закон про цілковиту заборону української мови не лише у навчальних закладах, а й у суспільному житті загалом.

На західноукраїнських землях у середині XIX ст. структура початкових шкіл залишалася такою, як і раніше: парафіяльні, тривіальні та головні. Середню освіту давали гімназії та реальні школи.

Австрійський уряд під тиском революції 1848 р. був змушений прийняти конституцію і дати певні полегшення народам, що населяли імперію. У 1848 р. у Львові було створено Головну Руську Раду як офіційного представника українського населення Галичини у Відні. Рада виступала за розвиток української мови і шкільництва й домоглася ухвалення важливих для українства законів. Того року було відкрито кафедру української мови у Львівському університеті, переведено на українську мову навчання парафіяльні та тривіальні школи міст і сіл, у яких мешкала більшість українців. У гімназіях українська мова запроваджувалась як обов'язковий предмет вивчення. Після 1849 р. у Галичині посилились реакційні настрої. В1851 р. було розпущено Головну Руську Раду. Відкривалися нові польські гімназії, скасовувалися обов'язкове вивчення української мови, обмежувався вступ українців до Львівського університету.

У другій половині XIX ст. на західноукраїнських землях виник новий тип школи - *утраквістична* (двомовна). За рішенням польського Сейму 1886 р. основні предмети у школах викладали польською мовою, а всі інші - рідною. Зовні рівноправність мов нібито забезпечувалася, але, по суті, це була прихована форма шовінізму. З метою обмеження освіти серед сільського населення всі початкові школи було поділено на сільські та міські. Програма навчання у сільських школах скорочувалася і не давала жодних прав на продовження освіти.

Помітний слід у розвитку вітчизняної педагогіки залишив письменник *Михайло Коцюбинський* (1864-1913), який протягом 11 років працював

учителем на Вінниччині. Займаючись педагогічною діяльністю він ретельно вивчав педагогічну літературу, вів систематичні спостереження за учнями, враховував у роботі їх індивідуальні особливості, не допускав механічного заучування матеріалу. На заняттях використовував наочні посібники, організовував екскурсії до лісу, річки. Великого значення М. Коцюбинський надавав трудовому вихованню дітей і молоді, прилученню їх до праці на користь суспільства.

У статті «Шкільна справа» виступав за підвищення освітнього рівня вчителів, створення належних умов для їхньої праці. Вважав, що в педагогічних навчальних закладах треба розширити загальноосвітню і спеціальну педагогічну підготовку майбутніх учителів, створити умови для самоосвіти, відкрити педагогічні бібліотеки.

Немалий педагогічний досвід спонукав до роздумів про становище освіти в Україні письменника *Степана Васильченка (справжнє прізвище - Панасенко)* (1879- 1932). Педагогічний процес у школах, на думку Васильченка, має бути добре організований, розвивати ініціативу Й активність, інтерес та пізнавальні здібності учнів; удосконалювати педагогічну майстерність учителів та ін. У «Замітках з теорії літератури» С. Васильченко висловлював цікаві міркування про теоретичні засади навчання, висував високі вимоги до шкільних підручників.

Понад сто наукових, публіцистичних та художніх творів з питань педагогіки залишив у своїй спадщині *Іван Франко* (1856-1916). У статтях гостро критикував недоліки тогочасної народної школи та реакційну політику австрійського уряду в галузі освіти. Боровся за створення шкіл, які були б тісно пов'язані з життям та інтересами народу. Поєднання навчання з працею, широка освіта, використання найкращих надбань людства, всебічний розвиток мислення та інших психічних процесів дитини - такі завдання він ставив перед школою, навчанням і вихованням.

Мета, завдання і зміст освіти та виховання, на його думку, полягають у тому, щоб забезпечити правильне розумове, фізичне і моральне виховання учнів, навчити їх правильно мислити, що можливе за умови здійснення навчання рідною мовою учнів, яка має величезне значення у вихованні любові до рідного слова, його краси і милозвучності. Не менш важливими у вихованні дітей є народна творчість і художня література.

Великого значення І. Франко надавав ролі вчителя. Вважав, що той, хто хоче бути вчителем, не маючи покликання до педагогіки, лише завдає шкоди вихованню підростаючого покоління. Хороший учитель мусить уникати шаблону й одноманітності в навчанні, завоювати довіру дітей, розвивати в них самостійність думки і дії, прищеплювати кращі моральні якості, виховувати любов до праці та людей праці. Він повинен мати не тільки теоретичну підготовку, а й володіти практичними навичками (столярне, токарне, швацьке ремесло), добре знати сільське господарство. Водночас потрібно створювати належні умови для ефективної праці вчителя.

Чимало цікавих міркувань висловив І. Франко щодо виховання дітей у сім'ї. На його думку, найважливішим є вплив батьків на дитину у ранньому віці. Передусім потрібні тверде керівництво дітьми, формування їхніх моральних якостей і норм поведінки, розвиток у них прагнення до пізнання природи й життя. Особлива роль у сімейному вихованні належить матері. Проте не можна покладатися лише на матір, батьки-чоловіки теж повинні дбати про виховання дітей, між батьками й дітьми має бути взаєморозуміння.

Цілком присвятив себе освітній справі *Тимофій Лубенець* (1865-1936) - відомий український педагог, методист, громадський діяч. Закінчивши Чернігівську учительську семінарію, тривалий час він працював народним учителем у сільських школах, викладав у Київській гімназії, 12 років був директором народних училищ Київської губернії, очолював правління Спілки допомоги нужденним учням початкових шкіл, заснував єдине у Росії Товариство дитячих садків. Читав лекції на учительських курсах у містах

України, викладав педагогіку і методику, був деканом педагогічного факультету на Київських вищих жіночих курсах.

Чимало статей Т. Лубенця присвячено поширенню грамотності в народі, методиці навчання грамоти й арифметики. Він обґрунтував психолого-педагогічну необхідність навчання дітей у школах рідною мовою.

Характерними-ознаками народної школи педагог вважав принцип народності в освіті й вихованні, навчання рідною мовою, вивчення історії народу, знання природних багатств батьківщини і свого краю, зв'язок навчання з життям, підготовку дітей до трудової діяльності та ін. Він виступив за запровадження в країні загального навчання, поширення освіти серед дорослого населення, розвиток ініціативи вчителів та підвищення їх педагогічної майстерності.

Багато цінних порад залишив Т. Лубенець з різних питань діяльності школи й учителя. Йдеться про розвиток інтересу дітей до навчання, активізацію їхніх пізнавальних здібностей, про роль художнього читання та проведення бесід за змістом твору, використання наочності у навчанні, застосування методів навчання та різних вправ самостійної роботи учнів; розвиток навичок спостереження учнів удома і в школі.

Педагогічна спадщина Т. Лубенця дотепер не втратила свого значення й заслуговує на творче використання насамперед у роботі вчителів початкових класів.

У 1917-1919 рр. влада в Україні неодноразово змінювалася, і кожний уряд намагався розвивати українську освіту по-своєму. Так, від часу Лютневої революції до проголошення І універсалом Центральної Ради 10 червня 1917 р. автономії України влада була у Тимчасового уряду. Оскільки він не виявляв активності в питаннях освіти, його заміняли громадські організації, серед яких найважливішу роль відігравало Товариство шкільної освіти. Воно організувало Всеукраїнський з'їзд учителів (квітень 1917 р.), на якому було створено Всеукраїнську учительську спілку та Головну шкільну раду, що опікувалися

справами освіти. Під тиском цих організацій Тимчасовий російський уряд змушений був дозволити впровадження української мови, а російська стала другою, але обов'язковою для вивчення, мовою.

У часи Центральної Ради (з 10 червня 1917 р. до 30 квітня 1918 р.), яка утворила Генеральний секретаріат освіти, проводилася інтенсивна робота з українізації школи, що полягала в організації навчання українською мовою, запровадженні українознавчих предметів, підготовці навчальних посібників та підручників українською мовою, відкритті нових українських шкіл та реорганізації російських в українські, підготовці вчителів-українців тощо. Українська школа ґрунтувалася на принципах єдності та наступності всіх шкіл, праві всіх на безплатну освіту, обов'язковості та світськості освіти.

Від 30 квітня 1918 р. до ліквідації Гетьманату 15 грудня 1918 р. замість принципу децентралізації було запроваджено централізоване управління освітою, знизилася активність щодо українізації школи. *У цей час створено Академію наук, а першим її президентом було обрано Володимира Вернадського* (1868-1945).

У часи Директорії (з середини грудня 1918 р. до початку листопада 1919 р.) було прийнято постанови про запровадження в Україні всенародного і безплатного навчання, про поліпшення матеріального становища вчителів, про децентралізацію управління освітою, а також підготовлено «Проект єдиної школи в Україні», який передбачав створення такої системи загальноосвітньої школи: молодша школа (4 роки), старша школа (4 роки), колегія (4 роки). Перших два ступені утворювали основну школу, а третій - середню. Директорія видала декрет про державну українську мову в УНР.

Західноукраїнська Народна Республіка, яка діяла в той час, приділяла значну увагу становленню національної школи. Передусім було створено Державний секретаріат освіти і віросповідань, законом «Про основні уладження шкільництва на західній області Української Народної Республіки» передбачалося, що всі школи на цій території стають державними, а вчителі, які

у них працюють, - державними урядовцями. Державною мовою в усіх державних школах було проголошено українську; неукраїнському населенню гарантувалося право не школи з навчанням рідною мовою. Однак історичні події не дали змоги реалізувати ці ідеї.

Остаточно радянська влада в Україні встановилася 3 грудня 1919 р. Спершу українські більшовики не мали чіткого плану розбудови системи освіти в Україні й усю свою діяльність спрямували на ліквідацію старої системи освіти, відокремлення школи від церкви, формування нового апарату управління освітою. Нову українську систему освіти вони намагалися будувати за російським зразком. У травні 1919 р. було видано «Положення про єдину трудову школу УРСР», в основу якого було покладено чинне в Радянській Росії «Положення про єдину трудову школу». Воно передбачало запровадження безплатного і спільного навчання дітей обох статей з восьми років; загальноосвітній і політехнічний характер освіти, заборону релігійного виховання; запровадження продуктивної праці дітей. Скасовувалися перевідні та випускні іспити, домашні завдання, п'ятибальна система оцінювання знань.

Хоч українська школа підпорядковувалася прийнятим на той час єдиним принципам "Про єдність освітньої політики", але система освіти в Україні дещо відрізнялася. Якщо в Росії школа була політехнічною, то в Україні всі навчально-виховні заклади, поєднуючись з виробництвом, уже з першої ланки утворювали єдину систему професійної освіти; у Росії єдина трудова школа була дев'ятирічною, в Україні - семирічною; у Росії технікум був підготовчою ланкою до інституту, а в Україні - інститут і технікум вважалися рівноправними вищими навчальними закладами з тією різницею, що технікум випускав фахівців-інструкторів вузького профілю, а інститут - висококваліфікованих спеціалістів-практиків; на відміну від російської українська система вилучала зі своєї схеми університети, перетворивши їх у 1920 р. на інститути народної освіти; підготовку вчених в Україні здійснювали академії та різні інститути теоретичного знання. Усе це свідчило, що українська

система освіти стояла нижче від російської, а освітня політика в Україні зберігала до 1930 р. певну незалежність.

У 1934 р. постановою "Про структуру початкової і середньої школи в СРСР" було відмінено всі типи шкіл і встановлено єдину систему освіти: початкова школа (1- 4 класи), неповна середня школа (1-7 класи), середня Школа (1-10 класи). Україна повернулася до університетів (першим у 1933 р. було відкрито Київський університет). Статус технікуму було знижено до рівня середнього спеціального навчального закладу. У1935 р. окремою партійною постановою визначалися початок і кінець навчального року, тривалість уроку, запроваджувалися правила поведінки і єдина шкільна форма, єдині норми і п'ятибальна система оцінювання.

У роки війни (1941-1945) радянське шкільництво в Україні спрямовувало зусилля передусім на збереження школи і перебудову її роботи відповідно до умов воєнного часу. Вже на початку війни було евакуйовано у східні райони дітей, вчителів, дитячі будинки, технікуми, вищі навчальні заклади разом зі студентами і викладачами. Партизани відкривали «лісові школи», що працювали в надзвичайно складних умовах. З визволенням території України від окупантів почалася відбудова шкіл. Здійснювалася вона в умовах розрухи, збільшення кількості безпритульних дітей, відсутності вчительських кадрів, приміщень для занять.

Під час війни було ухвалено важливі для розвитку Шкільництва рішення: дітей до школи приймали з 7-річного віку; запроваджувалося роздільне навчання хлопчиків і дівчаток (проіснувало до 1954 р.); з'явилися нові типи навчально-виховних закладів (школи робітничої і селянської молоді, суворовські та нахімовські училища); відкривалися дитячі будинки для дітей-сиріт; запроваджувалися обов'язкові випускні екзамени, нагородження випускників-відмінників золотою і срібною медалями тощо.

Після війни робота шкіл була відновлена на всій території України. У 1949 р. здійснено перехід до загальної обов'язкової семирічної освіти, у 1956 р.

засновано новий тип школи - школу інтернат. У грудні 1958 р. було прийнято закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», яким передбачався перехід на обов'язкову 8-річну освіту для дітей віком від 7 до 15-16 років; основний тип середньої загальноосвітньої трудової політехнічної школи з виробничим навчанням (11-річні: 8 класів + 3 роки для здобуття повної середньої освіти та професійної підготовки). З 1964 р. середня школа стала 10-річною. У 1966 р. скасовано обов'язкову професійну підготовку в загальноосвітніх школах. Починаючи з сьомого класу, запроваджувалися факультативні курси з окремих навчальних предметів. З 1972 р. відбувся перехід до обов'язкової середньої освіти.

У 1984 р. було прийнято основні напрями шкільної реформи, що передбачала підвищення якості освіти й виховання. Згодом було здійснено перехід на навчання дітей з 6-річного віку та на 11 - річний термін шкільного навчання; змінювалася структура загальноосвітньої школи (початкова - 1-4 класи, неповна середня - 1-9 класи, середня школа - 1-11 класи); зменшувалася наповнюваність 1 - 9 класів до 30, 10-11 - до 25 учнів. Проте через економічну кризу в країні ці реформи загальмували.

Значний внесок у розвиток української педагогічної думки XX ст. зробили ви латні педагоги Софія Русоно, Г. Ващенко, А. Макаренко і В. Сухомлинський.

Письменниця, громадська діячка Софія Русова (1856- 1940) відома і як перша жінка педагог-теоретик в Україні, її педагогічна діяльність розпочалася зі створення разом із сестрою Марією у 1871 р. у Києві першого Фребелівського дитячого садка для дітей простих людей. Згодом він перетворився на осередок української національної культури, збираючи у вечірні годний членів аматорського драматичного гуртка.

На сторінках журналу "Світло" вона широко представляє здобутки передової світової педагогічної думки, висвітлюючи педагогічні погляди Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Песталоцці, Ф. Фребеля, Л. Толстого, П. Лесгафта, робить

аналітичний огляд педагогічних журналів. Головну увагу дослідниця спрямовує на опрацювання суспільних, філософських і психолого-педагогічних засад, на які б мала спиратися національна система освіти і дошкільного виховання.

На її думку, центральним у розв'язанні проблеми школи й освіти є питання про вчителя. У статті «До сучасного становища народного вчителя» вона стверджувала, що тільки досвідчений, щасливий, незалежний у правовому та економічному становищі вчитель буде корисним і для учнів, і для їхніх батьків, і для суспільства. Софія Русова вважала, що школа й освіта повинні запозичувати прогресивні світові здобутки і водночас створювати власну систему навчання на національній основі, враховуючи передусім потреби свого краю, національні особливості та історичні традиції, зокрема традиції братських шкіл.

Концепція національної освіти, за її твердженнями, має вибудовуватися передусім на засадах положень психології та педагогіки про закономірності та умови розвитку дитини, найдоцільніші для певного віку методи навчання й виховання.

Принципово важливе значення у вихованні й навчанні дітей Софія Русова надавала національному і світовому мистецтву. На її думку, все виховання мас бути пронизане мистецтвом, естетичним сприйняттям, емоціями.

Один із творців української освітньо-виховної системи *Григорій Ващенко* (1878-1967) до революції вчителював у різних середніх навчальних закладах. У 1917 р. викладав у Полтавському вчительському інституті, з 1918 р. був доцентом Українського Полтавського університету, а з 1927 р. - його професором і завідувачем кафедри педагогіки. У1933 р. Г. Ващенка, звинувативши в буржуазному націоналізмі, звільнили з роботи, а його книгу «Загальні методи навчання» було вилучено з усіх бібліотек. Після війни емігрував до Німеччини, де став професором і завідувачем кафедри педагогіки у загальновідомому Українському вільному університеті в Мюнхені, а згодом - ректором Української богословської академії в цьому ж місті.

Серед його основних наукових праць - підручник «Загальні методи навчання», до якого були дописані дидактичні роботи: «Система освіти в самостійній Україні», «Система навчання», «Організаційні форми навчання». У своїх педагогічних працях Г. Ващенко обґрунтував українську національну систему освіти, головними елементами якої вважав її ідеалістичне світосприймання, яке виключає більшовизм з його матеріалістичним атеїзмом; християнську мораль як основу родини і здорового суспільства; високий рівень педагогічних наук, що у минулому мають світлі сторінки (письменство княжої доби, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, філософське вчення Григорія Сковороди, учнів Києво-Могилянської академії, твори К. Ушинського тощо); організацію педагогічних досліджень і розбудову педагогічних станцій і лабораторій; видання педагогічних творів, шкільних підручників, літератури для молоді різного віку має бути на найвищому мистецькому і технічному рівні. Система національного виховання повинна охоплювати й родинне виховання.

Г. Ващенко пропонував таку структуру системи освіти у вільній Україні:

1) передшкільне і шкільне виховання: материнський догляд або ясла (до 3-х років), дитячий садок (від 3-х до 6-ти років);

2) початкова школа (6-14 років);

3) середня школа: класична гімназія, реальна школа, середні технічні школи, учительська семінарія, середня агрономічна школа, середня медична школа (14-18 років);

4) висока школа: університет, високі технічні школи, педагогічний інститут, академія мистецтва, консерваторія, військова академія (18 - 22-23 роки);

5) позашкільна освіта;

6) науково-дослідні установи: Академія наук, Академія педагогічних наук.

Для повноти виховного процесу мусить бути міцний зв'язок між школою і родиною, а також між школою, родиною і виховними молодіжними організаціями, які можуть сприяти вихованню волі, характеру, патріотизму та інших якостей особистості. Важливу роль в утвердженні моральних якостей людини він відводив релігійному вихованню і церкві.

На думку Г. Ващенка, виховним ідеалом має бути заснований на християнській моралі та українській духовності християнський виховний ідеал як образ ідеальної людини, на який має орієнтуватися педагог, виховуючи підростаюче покоління.

Відчутно збагатив світову педагогіку, передусім теорію виховання *Антон Макаренко* (1888-1939). У 1920-1927 рр. він очолював трудову колонію для неповнолітніх правопорушників, а з 1927 по 1935 рік - комуну ім. Дзержинського у Харкові, з 1935 р. працював заступником начальника відділу дитячих колоній НКВС, а з 1937 р. цілковито поринув у літературну роботу.

На думку А. Макаренка, педагогіка є найбільш діалектичною, рухливою, дуже складною і різноманітною наукою. *Основними характеристиками макаренківської педагогіки є* діалектичне розрізнення методики навчання і методики виховання, єдність вивчення дитини та її виховання, єдність виховання дітей і організації їхнього життя, поєднання вивчення основ наук з продуктивною працею учнів, науково організована система всіх впливів, посилення уваги до дитячого колективу. Психологія має бути не основою педагогіки, а продовженням ЇЇ у процесі реалізації педагогічних закономірностей та ін. *Мету виховання А. Макаренко розумів* як програму особистості, програму людського характеру («Методи виховання»). На його думку, у виховному процесі має бути загальна («стандартна») програма виховання й індивідуальна корективна до неї залежно від особистості конкретного учня.

Як автор теорії дитячого колективу, А. Макаренко розкрив основні його ознаки (наявність спільної соціально цінної мети; спільна діяльність,

спрямована на досягнення цієї мети; відносини відповідальної залежності; наявність органів самоврядування); визначив стадії його розвитку, шляхи формування і методику використання виховних можливостей колективу. Характерними ознаками стилю життя і діяльності дитячого колективу, на його погляд, є мажор, почуття власної гідності, здатність до орієнтування, почуття захищеності, здатність до гальмування, звичка поступатися товаришеві, єдність колективу.

Багато років працюючи із специфічними дітьми і підлітками, він приділяв велику увагу їх розумовому вихованню, удосконаленню педагогічного процесу в школі, поліпшенню навчально-виховної роботи. Проводив зразкові уроки, часто відвідував уроки інших учителів, вивчав передовий педагогічний досвід.

З огляду на важливість морального виховання підростаючого покоління, вважав за потрібне викладання у школах теорії моралі. Неодноразово він переконував, що стриманість, повагу до жінки, дитини, літньої людини, пошану до себе можна теоретично викладати учням у переконливій формі. Однак теоретичні положення нічого не дадуть, якщо не підтримуватимуться досвідом колективу і постійними вправами.

Серед моральних якостей, які необхідно сформувати в школярів, А. Макаренко особливо важливим вважав виховання свідомої дисципліни, розглядаючи її в тісному зв'язку з вихованням волі, мужності й характеру. Він розробив також методику дисциплінування: пояснення, переконання, громадська думка, авторитет старших, особистий приклад педагогів і батьків, добрі традиції школи, чіткий режим і розпорядок у школі різні форми заохочення і покарання (але в жодному разі не фізичні).

У своїй педагогічній теорії і практиці А. Макаренко багато уваги приділяв трудовому вихованню дітей і молоді, вважаючи трудову діяльність стрижнем системи виховання. На його погляд, праця матиме виховне значення лише за умови, що вона буде органічно пов'язаною з моральним, естетичним, політехнічним, фізичним та іншими аспектами виховання. У трудовому

вихованні необхідно виховувати в учнів любов до праці, а також формувати у них уміння і навички працювати. Виховний вплив праці можливий тільки за умови її посильності, результативності, осмисленості, колективності, педагогічній доцільності творчого характеру.

Великого значення А. Макаренко надавав естетичному вихованню учнів, вважаючи, що прагнення до прекрасного закладено в людині від природи. Засобами естетичного виховання він вважав красу природи, пісні, музику, образотворче мистецтво, художню літературу, кіно, театр, чистоту й охайність у всьому, розкішну шкільну садибу, приємне навколишнє оточення, естетичне оформлення класних кімнат, гарний одяг, взаємовідносини у колективі тощо.

У своїх творах («Педагогічна поема», «Прапори на баштах») яскраво показав значення фізичного виховання у всебічному розвитку особистості. Шляхами фізичного загартування він вважав створення відповідних санітарно-гігієнічних умов, дотримання правильного режиму життя, використання природних чинників, правильний режим харчування, добру організацію відпочинку, широку програму фізичного виховання (гімнастика, акробатика, теніс, волейбол, футбол, верхова їзда, парашутний спорт, стрілецька справа, лижний і водний спорт тощо).

Значну увагу А. Макаренко приділяв проблемам педагогічної майстерності. На його думку, педагог-вихователь повинен, бути патріотом своєї батьківщини, мати добру загальноосвітню, професійну і педагогічну підготовку, бути ініціативним, активним, енергійним і життєрадісним, гуманним і чуйним товаришем і другом, вимогливим до себе й вихованців, працювати творчо, уміти аналізувати свою роботу і вивчати досвід роботи товаришів; мати педагогічний такт. Для цього необхідно багато працювати над собою.

Великого значення надавав А. Макаренко вихованню дітей у сім'ї. За його словами, необхідними умовами правильного виховання дітей є «повна сім'я» як виховний колектив; гарні взаємини між батьком і матір'ю, приклад батьків для

дітей у всьому, правильні стосунки між батьками й дітьми, чіткий і строгий режим життя, правильно організована трудова діяльність членів сім'ї. "Книга для батьків" є своєрідною енциклопедією сімейного виховання.

Засновник гуманістичної, новаторської педагогіки, директор Павлиської середньої школи (1948-1970), член-кореспондент АПН СРСР *Василь Сухомлинський* (1918-1970) відомий як автор педагогічних праць «Серце віддаю дітям», «Народження громадянина», «Як виховати справжню людину», «Павлиська середня школа», «Сто порад учителеві», «Батьківська педагогіка» та ін. Загалом він написав 41 монографію, понад 600 наукових статей. Його педагогічна спадщина зазнавала певної еволюції, постійно збагачувалася, поглиблювалася. Хоча він жив і творив у застійні часи, ставлення до його діяльності та ідей не змінилося. Його педагогічна концепція високогуманна і демократична, органічно поєднує класичну і народну педагогіку.

Особливу увагу В. Сухомлинський приділяв школі як осередку культури. Проте цю роль, на його думку, вона може виконати лише за умови, що в її діяльності пануватиме культ Батьківщини, Людини, Матері й рідного Слова.

Педагогічну спадщину В. Сухомлинського пронизує ідея проектування людини. Для того щоб педагогіка виконувала таку функцію, вона має спиратися на психологічні знання, відійти від емпіричних узагальнень, у досягненні цілей навчання й виховання використовувати моделювання, технологію активного перетворення педагогічної дійсності. Головною метою, якої має прагнути виховання, є всебічний розвиток особистості. Його можна досягти залученням її до різних видів діяльності, постійним і планомірним формуванням пізнавальних здібностей.

Важливим напрямом усебічного розвитку особистості, який необхідно враховувати при її проектуванні, є розумове виховання, яке, за переконаннями В. Сухомлинського, потрібне людині не тільки для праці, а й для повноцінного духовного життя. Бути розумним повинен і математик, і тракторист. Тому в процесі навчання дітей треба спонукати до самостійної пізнавальної діяльності,

самоосвіти. Цю роботу слід починати змалку, формуючи в дітей допитливість, тоді навчання для них не стане тягарем.

Одним із стрижневих аспектів педагогічної спадщини В. Сухомлинського є гуманізм. Виховання гуманізму й людяності повинно стати одним із завдань діяльності школи і вчителя. Вони мають виявлятися в таких якостях і рисах особистості, як талант доброти, потреба в служінні людям - радість самовіддачі. Особливе місце має посісти почуття любові до матері і лицарське ставлення до жінки, бо той, хто вміє любити матір, любитиме і батьківщину, і людство. Школа повинна любити дитину, тоді й вона полюбить школу. Без любові і поваги до учнів розмови про гуманність і людяність безпідставні.

Значне місце в педагогічній системі В. Сухомлинського відведено проблемам трудового виховання школярів. На його думку, учні мають брати участь у найрізноманітніших видах праці: навчальній і продуктивній, короткотривалій і тривалій, платній і безплатній, ручній і механізованій, індивідуальній і колективній, у майстернях і в полі. Особливо наголошував В. Сухомлинський на значущості естетичного виховання підростаючого покоління, виховання красою, пропонуючи використовувати красу природи, красу слова, музики і живопису. Педагог має не тільки навчити дитину знати і розуміти мистецтво, а й сформувати в неї потребу милуватися природою і творами мистецтва, навчити творити прекрасне, насолоджуватися прекрасним, створеним власними руками.

Виховання особистості, за його переконаннями, неможливе поза дитячим колективом. Цінним є його положення про гармонію суспільних та індивідуальних потреб у структурі особистості, що розходилося з радянською педагогікою, яка обстоювала підпорядкування особистих інтересів колективним, суспільним. В. Сухомлинський наголошував: не підпорядкування, а гармонія інтересів.

Професію вчителя він вважав особливою, близькою до науково-дослідної. Педагог має аналізувати факти, передбачати наслідки виховного впливу, інакше

він перетвориться на ремісника. Він повинен любити дітей, відчувати радість від спілкування з ними, добре знати свій предмет, педагогіку і психологію, досконало володіти методикою викладання навчального предмета.[23]

12. Особливості розвитку педагогіки на сучасному етапі.

В останні десятиліття в світі дедалі більше поширюється нова освітня парадигма, яка йде на зміну класичної. При всій складності цього процесу, початок якому покладено ще на рубежі XIX-XX ст., і строкатості сучасних інновацій відмінності класичної і нової парадигми зводяться до зміни декількох фундаментальних уявлень про людину та її розвиток через освіту. Становлення нової парадигми, яка за своїм освітнім потенціалом, здавалося б, могутніше класичної, - історично тривалий і суперечливий процес. Як перехідна можна розглядати антропологічну парадигму (рубіж XIX-XX ст.), Вперше спробувала вирішити проблеми вільної особистості, саморозвитку суб'єкта, свободи вибору ним змісту навчання. Якщо в класичній моделі в центрі навчального процесу стоять формальні елементи дидактичного комплексу, а природа учня враховується лише в тій мірі, в якій дозволяють психологічні знання і досвід викладача, то антропоцентричний навчальний процес «людиностворюючий»: вся структура навчальної діяльності підпорядкована меті саморозвитку індивіда (на відміну від традиційної - формування за зразком, шаблоном). Перехід до особистісної парадигми як вищого ступеня цілісності розширює функції педагогіки, так як в цьому випадку в якості об'єкта педагогічного пізнання виступає цілісний образ людського буття, що вимагає пошуку нових підстав для проектування навчального процесу. Сучасні моделі що розвиваються спираються на ідеї гуманістичної психології (К. Роджерс, А. Маслоу та ін.) або діяльнісну теорію навчання (Д. Б. Ельконін - В.В. Давидов та ін.) [2, с.218].

[23] Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – 3-тє видання., перероб. І доп. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – 232 с.

Майже до середини минулого століття вважалося, що людина після досягнення зрілості (20 років) перебуває в стані «психічної закам'янілості» й нездатності до навчання, а тому психологія і педагогіка розвивалися в основному як науки, що стосуються дітей. Вік навчання у вищій школі охоплює період пізньої юності і ранньої зрілості (17–23 роки). Якщо у навчанні та вихованні студентів молодших курсів можна певною мірою керуватися положеннями шкільної психології і педагогіки, то на старших курсах потрібні інші підходи, необхідні знання психології дорослої людини – **андрагогіки.**

Завданням андрагогіки є вивчення проблем стимулювання та спрямування процесів дорослих людей.

У сучасній Україні система освіти безперервно розвивається, і для неї характерне постійне відновлення й саморозвиток. Особливо могутній інноваційний процес охопив українську систему освіти в 1980 - 1990-ті рр. Замість колишньої єдиної й однакової школи з'явилися гімназії, ліцеї, коледжі, школи різних профілів і напрямів. Відкрито міжнародні школи й університети, приватні школи і вищі навчальні заклади. Замість інститутів і спеціалізованих вищих училищ (військових, цивільної авіації, мистецтва) основні вищі навчальні заклади тепер здебільшого університети й академії.

Середня освіта в Україні впродовж різних історичних епох і в XX ст. зокрема не мала постійного терміну і коливалася від 9-річної (1940 ~" 1950)> 10-річної (1950 - 1967, 1997 ~ I991) і 11-річної до 12-річної. За кордоном також змінюються терміни здобування повної середньої освіти, і в різних країнах вони неоднакові. Середня освіта є обов'язковою для того, щоб продовжити здобувати освіту у вищому навчальному закладі.

Початковий рівень вищої освіти в Україні, як і в багатьох інших країнах, можна здобути у спеціалізованому коледжі. Повну вищу освіту людина здобуває тільки після успішного закінчення вищого навчального закладу. За законом «Про освіту», до вищих навчальних закладів в Україні зараховують інститут, академію й університет.

Для реформування системи вищої освіти в Україні характерний пошук оптимальної відповідності між сформованими традиціями в українській вищій школі й новими віяннями, пов'язаними зі вступом у світовий освітній простір. На цьому шляху спостерігаємо кілька *тенденцій*.

Перша пов'язана з розвитком багаторівневої системи в багатьох університетах України. Переваги цієї системи в тому, що багаторівнева система організації вищої освіти забезпечує ширшу мобільність щодо темпів навчання й вибору майбутньої спеціальності. Вона формує здатність у випускника освоювати на базі отриманої університетської освіти нові спеціальності.

Друга тенденція - значне збагачення вищих навчальних закладів сучасними інформаційними технологіями, широке підключення до мережі «Інтернет» та інтенсивний розвиток дистанційних форм навчання студентів.

Третя тенденція - університизація вищої освіти в Україні й процес інтеграції всіх вищих навчальних закладів з провідними у країні й у світі університетами, що зумовлює появу університетських комплексів.

Четверта тенденція полягає в переведенні вищої школи України на самофінансування. *П'ята тенденція* відновлення вищої професійної освіти з урахуванням світових стандартів. Тому спостерігаємо перехід українських ВНЗ в режим дослідницько-експериментальної роботи з апробації нових навчальних планів, освітніх стандартів, нових освітніх технологій і структур управління.

Освіта - це наука і мистецтво озброїти людей різного віку знаннями про труднощі і проблеми, з якими їм, імовірно, доведеться зіткнутися, та засобами подолання труднощів і розв'язання проблем.

Вищого рівня професійної освіти — творчої майстерності — неможливо досягти без загальної гуманітарної освіти і без інноваційних підходів до розв'язання будь-яких проблем (соціально-економічних, виробничо-технологічних, економічних та ін.). Орієнтація на ці стратегічні напрями прийнятна, але консерватизм, властивий вищій школі, перешкоджає рухові вперед.

Головна мета інноваційної освіти — збереження і розвиток творчого потенціалу людини. Проте сьогодні недостатньо творчості та проектування. Освіту потрібно сприйняти як загальнолюдську цінність. Для цього насамперед необхідно зробити так, щоб вона розвивала гармонійне мислення, побудоване на поєднанні внутрішньої свободи особистості та її соціальної відповідальності, а також терпимості до інакомислення.

Сьогодні мисляча людина зобов'язана спостерігати, аналізувати, вносити пропозиції, відповідати за ухвалені рішення й уміти долати конфлікти й суперечності. А для цього вона повинна мати культуру, багатокритерійну установку розв'язання завдань, а також розуміти, що ніхто не може претендувати на істину в останній інстанції і жодну теорію не можна вважати універсальною і вічною.

Головний принцип інноваційної освіти полягає в тому, що вона скерована на формування світогляду, основаного на багатокритерійності рішень, терпимості до інакомислення й відповідальності за свої дії.

Принцип розвитку — розвиток міждисциплінарних зв'язків, формування системи узагальнених понять — передбачає таку організацію інформаційного простору знань, яка дозволила б науці уникнути роздроблення й вузької спеціалізації.

І ще один *принцип — принцип поліхромантичності мислення*, або «бінокулярності інтелектуальної діяльності». Цільове призначення цього принципу подібне до призначення бінокулярного зору.

Аналіз процесів реформування освітніх систем у розвинених країнах засвідчує, що всі вони зумовлені необхідністю формулювати нову парадигму освіти. У зв'язку з інтеграційними процесами, створенням світового освітнього простору така парадигма у своїй основі має бути актуальною і в загальних рисах спільною для всього світу.

У межах ЮНЕСКО 1992 р. створено Міжнародну комісію з освіти XXI ст. на чолі з Жаком Делором і Всесвітню комісію з культури і розвитку на чолі з

Пересом де Куельяром. Цим комісіям доручили підготувати й опублікувати до 1995 р. доповіді, які мали допомогти країнам у розробленні розрахованої на XXI ст. політики в галузях науки, освіти та культури. Це пов'язано з тим, що розв'язати сучасні загальнолюдські проблеми самотужки не спроможна жодна країна, хоч би яку потужну економіку вона мала. Щоб виконати такі завдання, потрібно поєднати економічні, інтелектуальні й духовні можливості усього світового товариства.

Реалізація цих підходів вимагає розроблення нової освітньої парадигми, спрямованої насамперед на розвиток духовності та творчої сутності людини. *Головним завданням освітньої практики* є не лише вивчення законів природи й суспільства, а й діяльнісне оволодіння гуманістичною методологією творчого перетворення світу, гармонізації відносин у системі «людина — природа — суспільство».

Термін «*парадигма»* (від грец. — приклад, взірець) означає теорію або модель порушення проблеми, яку певне наукове співтовариство прийняло за зразок розв'язання дослідницьких завдань. Принципи загальноприйнятої парадигми — методологічна основа єдності певного наукового товариства (школи, напряму), що значно полегшує їхню професійну комунікацію.

Нова парадигма як пріоритетне завдання освіти (загальної, середньої та вищої) передбачає орієнтацію на інтереси особистості, адекватні сучасним тенденціям суспільного розвитку.

Освіту можна вважати спрямованою на інтереси особистості, якщо через неї можна розв'язувати такі завдання:

■ гармонізувати стосунки людини з природою через засвоєння сучасної наукової картини світу;

■ стимулювати інтелектуальний розвиток і збагачення мислення, творчість через засвоєння сучасних методів і засобів наукового пізнання;

■ керуючись тим, що людина живе в суспільстві, домогтися її успішної соціалізації через занурення в наявну культуру, зокрема й техногенну, у комп'ютеризоване середовище;

■ враховуючи, що сучасна людина живе в умовах насиченого активного інформаційного середовища, навчити її жити в його потоці, створити умови для безперервної освіти;

■ зважаючи на інтегративні тенденції розвитку науки й техніки та потребу в новому рівні наукової грамотності, створити умови для здобуття широкої базової освіти, яка дасть змогу доволі швидко переходити до суміжних галузей професійної діяльності.

Нова освітня парадигма передбачає стосовно вищої освіти також набуття компетентності, ерудиції, формування творчості, культури особистості. У цьому її головна відмінність від старої парадигми, що загалом була спрямована на навчання (її гаслами були: знання, вміння, навички і виховання).

Пошук шляхів запровадження нової парадигми і відповідних нових моделей освіти не обмежують збільшенням обсягів змісту навчальних дисциплін або термінів навчання. Йдеться про досягнення принципово інших цілей освіти, які ніколи раніше не формулювали і які полягають у досягненні нових, вищих рівнів освіченості кожної особистості та суспільства загалом.

Національна доктрина розвитку освіти в Україні (затверджена Указом Президента України 17 квітня 2002 р., № 327/2002) — державний документ, який визначає систему концептуальних ідей і поглядів на стратегію та головні напрями розвитку освіти у першій чверті XXI ст.

Мета державної політики в галузі освіти полягає у створенні умов для розвитку особистості і творчої самореалізації кожного громадянина України, виховання покоління людей, які будуть ефективно працювати і навчатися впродовж життя, зберігати й примножувати цінності національної культури і

громадянського суспільства, розвивати й зміцнювати незалежну, демократичну та правову Державу як невід'ємну складову європейської та світової спільноти.

Пріоритетні напрями державної політики в галузі освіти:

■ її особистісна орієнтація;

■ формування національних і загальнолюдських цінностей;

■ створення для громадян рівних можливостей для здобування освіти;

■ постійне підвищення якості, оновлення змісту та форм організації навчально-виховного процесу;

■ розвиток системи безперервної освіти та навчання впродовж життя;

■ пропаганда здорового способу життя;

■ розширення україномовного освітнього простору;

■ забезпечення освітніх потреб національних меншин;

■ забезпечення економічних і освітніх гарантій для професійної самореалізації педагогічних, науково-педагогічних працівників, підвищення їх соціального статусу;

■ запровадження освітніх інновацій, інформаційних технологій;

■ створення індустрії сучасних засобів навчання й виховання, повне забезпечення ними навчальних закладів;

■ створення ринку освітніх послуг та його науково-методичне забезпечення;

■ інтеграція української освіти у європейський та світовий освітній простір.

У Національній доктрині розкрито обов'язок держави щодо забезпечення основних напрямів діяльності освітніх установ, наголошено на національному характері освіти і виховання, рівних можливостях для здобуття якісної освіти, накреслено шляхи забезпечення безперервності освіти, навчання впродовж життя, підкреслено необхідність застосування інформаційних технологій в освіті. Чітко сформульовано вимоги до сучасного управління освітою, до економіки освіти, вказано на необхідність поєднання освіти і науки, підготовки

педагогічних і науково-педагогічних кадрів, які були б спроможні забезпечувати соціальні гарантії учасникам навчального процесу. У доктрині визначено стратегічні завдання освітньої галузі у сфері міжнародної співпраці.

На основі цих засад розроблено підвалини концепції вищої освіти:

■ відповідність суспільним потребам, що змінюються;

■ перехід від жорстких, уніфікованих схем до багатоманітності форм власності, джерел фінансування навчання та наукових досліджень, організаційних структур;

■ багатоваріативність навчально-методичної роботи: самостійне визначення вищими навчальними закладами форм і методів навчального процесу, впровадження прогресивних педагогічних технологій та різних форм контролю знань студентів, використання пришвидшеного навчання за індивідуальними навчальними планами;

■ демократизація управління вищою освітою: розширення прав і повноважень вищих навчальних закладів, удосконалення їх структури, розроблення правил та проведення прийому студентів, вирішення кадрових питань, організація виробничої та комерційної діяльності, міжнародна співпраця;

■ єдність системи вищої освіти: поєднання демократизації управління з єдиними державними вимогами, із впровадженням єдиних освітніх стандартів з єдиними критеріями оцінки діяльності вищих навчальних закладів та визначення їхнього статусу;

■ інтеграція освіти й науки, активізація наукових підрозділів, співпраця з НАН України та галузевими академіями наук;

■ удосконалення формування контингенту студентів. Пошук, підтримання та стимулювання розвитку обдарованих дітей, підлітків, юнацтва, диференційоване навчання обдарованих студентів;

■ формування механізму розподілу та соціального захисту випускників, розроблення відповідної нормативної бази, зокрема відповідальності сторін за невиконання своїх обов'язків;

■ посилення виховної роботи, розроблення концепції виховання студентської молоді; суворе дотримання закону про світський характер державної освіти;

■ подальша інтеграція української вищої школи та науки до європейського та світового освітнього і наукового простору, співпраця з міжнародними, регіональними та національними фондами, налагодження взаємовигідних зв'язків із закордонними партнерами, заохочення закордонних інвесторів до участі в розвитку вищої освіти та науки в Україні.

Зазначені концептуальні положення документально відображено в Законі України «Про освіту», Національній доктрині розвитку освіти в Україні, Законі України «Про вищу освіту», нормативних документах Міністерства освіти і науки України.[24]

13. Болонський процес в освіті України

Новим потужним імпульсом вдосконалення системи вищої освіти в Україні стане її входження до Зони європейської освіти. Пропозиції, які розглянуто і які виконуються в рамках Болонського процесу, охоплюють шість ключових позицій:

1. *Двоциклове навчання*. Пропонується запровадити два цикли навчання: 1-й - до одержання першого академічного ступеня і 2-й — після його одержання. При цьому навчання у 1-му циклі має тривати не менше 3-х і не більше 4-х років. Навчання впродовж другого циклу передбачає здобуття ступеня магістра (через 1—2 роки навчання після одержання ступеня

[24] Ортинський В.Л. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]/ В.Л. Ортинський – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 472 с. http://pidruchniki.com/19991130/pedagogika/pedagogika_vischoyi_shkoli

бакалавра) або докторського ступеня (за умови загальної тривалості навчання 7—8 років).

2. Кредитна система. Передбачає у всіх національних системах освіти систему обліку трудомісткості навчальної роботи в кредитах. За основу пропонується прийняти ECTS, зробивши її нагромаджу вальною системою, здатною працювати в межах концепції «навчання впродовж усього життя».

3. Контроль якості освіти. Передбачається організація акредитаційних агентств, незалежних від національних урядів і міжнародних організацій. Оцінка ґрунтуватиметься не на тривалості або змісті навчання, а на тих знаннях, уміннях і навичках, що отримали випускники. Одночасно будуть встановлені стандарти транснаціональної освіти.

4. Розширення мобільності. На основі виконання попередніх пунктів передбачається істотний розвиток мобільності студентів. Окрім того, ставиться питання про розширення мобільності викладацького складу для взаємного збагачення європейським досвідом. Передбачається зміна національних законодавчих актів у сфері працевлаштування іноземців.

5. Забезпечення працевлаштування випускників. Одним із важливих положень Болонського процесу є орієнтація вищих навчальних закладів на кінцевий результат: знання й уміння випускників повинні бути застосовані і практично використані на користь усієї Європи. Усі академічні ступені й інші кваліфікації мають бути затребувані європейським ринком праці, а професійне визнання кваліфікацій має бути спрощене. Для забезпечення визнання кваліфікацій планується повсюдне використання додатка до диплома, який рекомендований ЮНЕСКО.

6. Забезпечення привабливості європейської системи освіти. Одним із головних завдань, що має бути розв'язане в рамках Болонського процесу, є залучення в Європу більшої кількості студентів з інших регіонів світу. Вважається, що введення загальноєвропейської системи гарантії якості освіти, кредитної нагромаджувальної системи, легкодоступних кваліфікацій тощо,

сприятиме підвищенню інтересу європейських та інших громадян до вищої освіти.

Вироблення і впровадження нових принципів організації навчального процесу щодо розширення можливостей студентів у виборі змісту програм навчання, забезпечення гнучкості в системі підготовки фахівців для їх адаптації до швидкозмінних вимог національного та міжнародного ринків праці, стимулювання студентів і науково-педагогічних працівників до досягнення високої якості підготовки фахівців з вищою освітою забезпечить підвищення престижу української вищої школи на світовому рівні.[25]

Процес об'єднання Європи та його поширення на Схід супроводжується формуванням спільного освітянського та наукового простору. Цей процес дістав назву Болонського від назви університету в італійському місті Болонья (Італія), де започатковано цю ініціативу.

Болонська декларація 1999 р. та інші документи Болонського процесу започаткували серії реформ, необхідних для гармонізації архітектури системи європейської вищої освіти, збільшення сумісності, порівнянності та конкурентоспроможності європейської вищої освіти, а також підвищення її привабливості і для громадян країн Європи, і для громадян та дослідників інших країн.

Головна мета цього процесу — консолідація зусиль наукової й освітянської громадськості й урядів країн Європи не лише для істотного підвищення конкурентоспроможності європейської системи науки та вищої освіти у світовому вимірі, а й для підвищення її ролі в суспільних демократичних перетвореннях.

Болонський процес — система заходів європейських державних установ (рівня міністерств освіти), університетів, міждержавних і громадських організацій, пов'язаних із вищою освітою, спрямована на структурне

[25] Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – 3-тє видання., перероб. І доп. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – 232 с.

реформування національних систем вищої освіти країн Європи, зміни освітніх програм і потрібних інституційних перетворень з метою створення європейського наукового й освітянського простору задля підвищення спроможності випускників вищих навчальних закладів до працевлаштування, поліпшення мобільності громадян на європейському ринку праці, підвищення конкурентоспроможності європейської вищої школи.

Нині Болонський процес — це 45 країн-учасниць, тисячі вищих навчальних закладів, студентство яких прагне інтегруватися.

Стислий історичний екскурс доводить, що Болонський процес не виник раптово. Процес зближення систем вищої освіти розпочався з 1950-х — початку 1960-х рр. У1957 р. підписано Римський договір, за яким діяльність ЄС у галузі освітньої політики обмежувалася заохоченням співпраці між державами-членами без втручання у зміст навчального процесу й організацію освітніх систем окремих країн, поважаючи їхню культуру та мовну різноманітність. Водночас актуалізовано питання щодо порівняння освітніх систем із метою стандартизації документів про рівень їхньої освіти.

Подією планетарного масштабу наприкінці другої декади вересня 1988 р. стало святкування 900-річчя найдавнішого у Європі Болонського університету. Заснований 1088 р. з назвою Європейський університет, заклад відігравав надзвичайно важливу роль у розвитку науки та культури всього світу, залишаючись вірним своїй, справді європейській, сутності, стимулюючи розвиток інтеграційних процесів європеїзації освіти у XXI ст. На свято приїхали ректори понад 300 університетів Європи (і не лише Європи), найвідоміші та найвпливовіші релігійні, громадські та політичні діячі, діячі культури й освіти з багатьох країн. Серед присутніх були: Папа Римський Іван Павло II, мати Тереза, Далай-лама та багато інших відомих особистостей.

До цієї події експерти підготували й узгодили історичний документ, який 18 вересня урочисто підписали присутні на святкуванні ректори європейських університетів. Його назвали *Великою хартією університетів.* У хартії

проголошено фундаментальні засади про призначення університетів як центрів культури, знань і досліджень.

Наприкінці 1992 р. прийнято рішення про розроблення спільної конвенції під егідою Ради Європи та ЮНЕСКО, метою якої було визнання кваліфікацій, навчальних курсів, дипломів і ступенів вищої освіти. *Конвенцію підписали 1997 р. в Лісабоні.* У середовищі політиків і наукової громадськості зростало розуміння, що необхідно встановити якісно нові зв'язки у Європі для розвитку та зміцнення її інтелектуального, соціального й науково-технологічного потенціалу. «Європа знань» нині широко визнана як незамінний чинник соціального та гуманітарного розвитку, а також як необхідний компонент об'єднання й збагачення європейської людності.

1998 р. в Парижі міністри освіти Франції, Німеччини, Італії та Великобританії прийняли Спільну декларацію «Про гармонізацію архітектури системи вищої освіти в Європі», яка отримала назву "Сорбоннської".

Підписання 1999 р. Болонської декларації «Про європейський простір вищої освіти» є ще одним свідченням того, що зміни в освіті - не раптове відкриття, а радше результат поступового усвідомлення взаємодії процесів європейської економічної та політичної інтеграції, результат розвитку ідей та інновацій у галузі освіти, які передували Болонській декларації та стали її основою. У Болонській декларації конкретизовано основні напрями зусиль європейських університетів із урахуванням досвіду та відповідно до цивілізаційного процесу початку XXI ст.

У травні 2005 р. в м. Бергені на четвертій зустрічі європейських міністрів, що відповідають за вищу освіту, Україна офіційно приєдналася до Болонського процесу.

Болонські реформи — процес пришвидшення гармонізації національних освітніх систем і їх поступової цілеспрямованої конвергенції. Зближення систем вищої освіти європейських країн не означає їх стандартизації й

уніфікації. Йдеться про «впорядковану» різноманітність. Визначено механізми для досягнення цієї мети:

■ прийняття системи зрозумілих і порівнюваних наукових ступенів;

■ прийняття системи освіти, яка початково базується на двох циклах навчання (бакалавр — магістр);

■ заснування системи кредитів (ЕСТБ);

■ спрощення процедури визнання кваліфікацій, що сприятиме працевлаштуванню випускників і студентів на європейському ринку праці (використання додатку до диплома);

■ розвиток європейського співробітництва щодо контролю за якістю освіти;

■ навчання впродовж усього життя;

■ створення умов для мобільності на європейському ринку праці й освітніх послуг;

■ розвиток привабливості європейського простору вищої освіти, перетворення Європи на найбільш конкурентоспроможний і розвинутий освітній простір у світі. Вважають, що введення загальноєвропейської системи гарантії якості освіти, кредитної системи накопичення, легкодоступних кваліфікацій тощо сприятиме підвищенню інтересу до вищої освіти європейських та інших громадян;

■ установлення тісніших зв'язків між європейським простором вищої освіти та європейським простором досліджень;

■ головний обов'язок університетів та урядів країн Європи — вжити всіх необхідних заходів для забезпечення студентів відповідними до загальних вимог кваліфікаціями.

Болонський процес сприяє «Європеїзації» та «інтернаціоналізації» національних систем вищої освіти, формуванню справжнього «спільного освітянського простору» через модернізацію навчальних планів, міжінституційну співпрацю, розвиток схем мобільності, спільні програми

навчання, практичну підготовку та впровадження науковій досліджень, прийняття системи легкозрозумілих і зіставних ступенів, зокрема через упровадження додатку до диплома для забезпечення можливості працевлаштування європейців і підвищення міжнародної привабливості європейської системи вищої освіти.

Одним із важливих положень Болонського процесу є орієнтація вищих навчальних закладів на остаточний результат: знання й уміння випускників мають знаходити і теоретичне, і практичне застосування задля користі всієї Європи.

Усі академічні ступені та інші кваліфікації повинні мати попит на європейському ринку праці, а професійне визнання кваліфікацій необхідно спростити. Уніфікації визнання кваліфікацій сприятиме використання додатка до диплома, рекомендованого ЮНЕСКО.

Головна вимога Болонської декларації - запровадження Європейської кредитно-трансферної й акумулюючої системи (ECTS).[26]

[26] Ортинський В.Л. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]/ В.Л. Ортинський – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 472 с. http://pidruchniki.com/19991130/pedagogika/pedagogika_vischoyi_shkoli